

T. C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ
ZAZA DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

BAZI YÖRELERDEKİ ZAZACA SES DEĞİŞİMLERİ
(Halifan, Az, Bademli, Dere Köyü, Eğil, Babaocağı)

Maşide Biricik

152301101

Danışman

Prof. Dr. Hasan Çiftci
Bingöl 2019

T. C.
UNİVERSİTEYA BİNGOLİ
ENSTİTUYA ZIWANANÊ GANİYAN
QISIMÊ ZIWAN U EDEBİYATÊ ZAZAKİ

Tezê Masteri

TAYÊ MINTIQAQAYAN DE VURYAYİŞÊ ZAZAKİ
(Xelifon, Az, H̄asno, Dewa Deri, Egil, Paxê Havigi)

Maşide Biricik

152301101

Mışavır

Prof. Dr. Hasan Çiftci

Çolig- 2019

YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma jürimiz tarafından Zaza Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ

Üye: Dr. Öğr. Üyesi İsmail SÖYLEMEZ

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AYDOĞDU

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Doç. Dr. Abdulnasır SÜT
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
ÖN SÖZ	VII
TABLolar LİSTESİ	VIII
HARİTALAR LİSTESİ	X
KISALTMALAR LİSTESİ	X
GİRİŞ	1
Çalışmanın Hedefi.....	2
Çalışmanın Önemi.....	2
Çalışmanın Çerçevesi.....	2
Çalışmanın Kaynakları.....	3
GENEL KAVRAMLAR	3
G.1. Lehçe (Diyalekt).....	3
G.2. Ses Bilgisi, Ses Bilimi.....	5
G.3. Ağız, Dil Atlası	5
BİRİNCİ BÖLÜM	8
1.1. Zaza, Zaza Dili	8
1.2. Tarihi Kaynaklarda Zazalar.....	9
1.3. Zaza Halk Adları	11
1.4. Zaza Dilinin Konuşulduğu Yerler	12
1.5. Zaza Dilinin Diğer Diller Arasındaki Yeri.....	14
1.6. Zaza Dili ve Lehçeleri (Diyalektleri)	16
1.7. Zaza Dilinin Ağızları	18
1.8. Çalışmada kullanılan Zazaca Alfabe.....	20
1.8.1. C ve ç'nin Fonolojik Farklılıkları	21
1.8.2. K, p, t ve k p t Fonolojik Farklılıklar	22
1.8.3. H, h :.....	23
1.8.4. R, r :.....	24
1.8.5. Z z:	24
1.8.6. X, x:.....	25
İKİNCİ BÖLÜM	26
2.SES DEĞİŞİMLERİ:	26
2.1. İsimlerde Ses Değişimleri	27
2.1.1. Ünsüzlerde Ses Değişimleri	27
2.1.1.1. S ve Ş değişimi.....	28
2.1.1.1.1. Kelime Başında Olan Ses Değişimleri s ve Ş Değişimi	29

2.1.1.1.2.Kelime Ortasında Olan Ses Değişimleri: s ve ş değişimi	30
2.1.1.1.2. Kelime Sonunda Olan s ve ş Değişimleri:	30
2.1.1.2.Kelime Başında Olan z ve z Değişimi:	31
2.1.1.2.1.Kelime Ortasında veya Sonunda c, z Değişimi.....	32
2.1.1.3.Damaksillaştırma (Palatalisierung):	32
2.1.1.3.1.K, ç Değişimi	33
2.1.1.3.2.G, c Değişimi	33
2.1.1.4. Akıcılaşma (Sonorisation).....	33
2.1.1.4.1.B, v Değişimi:	34
2.1.1.4.1.1.Kelime Ortasında Olan Ses Değişimleri:	34
2.1.1.5.H, w değişimi:	34
2.1.1.6.H, y değişimi:	35
2.1.1.7.Genizsileşme (Nasalisation).....	35
2.1.1.7.1.L, n değişimi	35
2.1.1.7.2.V, m değişimi:	36
2.1.1.8.Uzak Aykırılma (İncontiguous dissimilation)	36
2.1.1.8.1. R, l değişimi	36
2.1.1.9.N Ses Türemesi:	37
2.1.1.10.Y Ses Türemesi:	37
2.1.1.10.1.Kelime başında olan y sesi türemesi:	38
2.1.1.10.2.Kelime sonunda olan y sesi türemesi:	38
2.1.1.10.3.Kelime ortasında olan y sesi türemesi:	39
2.1.1.11.H Ses Türemesi:	39
2.1.1.12.Göçüşme (Metathesis):.....	40
2.1.2.Ünlülerde Ses Değişimleri:	40
2.1.2.1.Yuvarlaklaşma (Rounding):	42
2.1.2.1.1. A, o Ses Değişimi:.....	42
2.1.2.1.2.I, u Ses Değişimi:	43
2.1.2.2.Ünlü Daralması (Breaking):	43
2.1.2.2.1.A /e/, ı Değişimi	44
2.1.2.2.2.O, u Değişimi:	44
2.1.2.3. Ses değişimi (Diphthongization).....	45
2.1.2.3.1.O- ue ses değişimi:	45
2.1.2.3.2.O- ua Ses Değişimi:	46
2.1.2.3.2.3.A- ia (iya) ses değişimi:	46
2.1.2.4.Tek Ses Değişimi (Monophthongization):	47
2.1.2.4.1.Ew- o ses değişimi:	47
2.2.SIFATLARDA SES DEĞİŞİMLERİ:	48
2.2.1.Ünsüzlerde Ses Değişimleri:	48
2.2.1.1.S ve Ş değişimi:.....	48
2.2.1.1.1.Kelime Başında Meydana Gelen Ses Değişimleri:	48
2.1.1.1.2.Kelime Ortasında Meydana Gelen Ses Değişimleri:	48
2.2.1.2.Kelime Başında Olan z, j Değişimi:.....	48
2.2.1.2.1.Kelime Sonunda Olan z, j ve c değişimi:	49
2.2.1.3.V, b Değişimi:	49
2.2.1.3.1.Kelime Sonunda Meydana Gelen Ses Değişimi:	49
2.2.1.4.H, w değişimi:	49

2.2.1.5. Tek Ses Değişimi (monophthongization): Ew-o ses değişimi	50
2.2.1.6. Damaksillaştırma (Palatalisierung):	50
2.2.2. Ünlülerde Ses Değişimleri:	50
2.2.2.1. O, a, u ses değişimi :	50
2.3. ZAMİRLERDE SES DEĞİŞİMLERİ:	50
2.3.1. Ünsüzlerde Yaşanan Ses Değişimler:	51
2.3.1.1. Ön Ses ve Orta Ses s ve ş Değişimi:	51
2.3.1.2. Z, c ve z değişimi:	51
2.3.1.3. X, h değişimi:	51
2.3.2. Ünlülerde Ses Değişimleri:	51
2.3.2.1. O- a- u değişimleri:	51
2.3.2.2. Ew-o ses değişimi (monophthongization):	52
2.4. ZARFLARDA SES DEĞİŞİMLERİ:	52
2.4.1. Ünsüzlerde Ses Değişimleri:	52
2.4.1.1. S ve ş değişimi:	52
2.4.1.2. Z ve j değişimi:	52
2.4.1.3. H Ses Türemesi:	53
2.4.1.4. Y Ses Türemesi:	53
2.4.2. Ünlülerde Ses Değişimleri:	53
2.4.2.1. Yuvarlaklaşma (Rounding):	53
2.4.2.1.1. A- o değişimi:	53
2.4.2.2. O- ue değişimi (diphthongization):	54
2.4.2.3. Ünlü Daralması (Breaking):	54
2.4.2.3.1. O- u Değişimi:	54
2.4.2.4. Göçüşme (Metathesis):	54
2.5. FİİLLERDE SES DEĞİŞİMLERİ:	54
2.5.1. Ünsüzlerde Ses Değişimleri:	54
2.5.1.1. Baş, Orta ve Son kelimedede s ve ş Değişimleri:	54
2.5.1.2. Z, c ve z değişimi:	55
2.5.1.3. V- b- m değişimi:	55
2.5.1.4. Damaksillaştırma (Palatalisierung)	56
2.5.1.4.1. G- c değişimi:	56
2.5.1.5. H- y değişimi:	56
2.5.1.5.6. H, w değişimi:	56
2.5.1.7. H Ses Türemesi:	57
2.5.1.8. W Ses Türemesi:	57
2.5.2. Ünlülerde Ses Değişimleri:	57
2.5.2.1. O- ue değişimi (diphthongization):	57
2.5.2.2. O- u- a değişimi:	58
2.5.2.3. Tek Ses Değişimi (monophthongization):	58
2.5.2.4. Yuvarlaklaşma (Rounding):	58
2.5.2.4.1. I- u Değişimi:	58
2.6. EDAT VE BAĞLAÇLARDA SES DEĞİŞİMLERİ:	59
2.6.1. Ünsüzlerde Ses Değişimleri:	59
2.6.1.1. N Ses Türemesi:	59
2.6.1.2. V, b Değişimi:	59
2.6.1.3. Z, s Değişimi	59

2.6.2. Ünlülerde Ses Değişimleri	60
2.6.2.1.Ünlü Daralması (Breaking):.....	60
SONUÇ.....	61
KAYNAKÇA.....	62
KAYNAK KİŞİLER LİSTESİ:.....	65
EKLER.....	67
Ek. 1: Zaza dilinin Fonetik Alfabeti:	67
Ek. 2: Masallar	69

ÖZET

Zazaca Ses Değişimleri

(Xelifon, Az, Dewa Deri, Paxê Havigi, Eğil ‘Merkez’, H̄asno)

Bu çalışmada Zaza dilinin morfolojisi, sentaksı, semantiği vb. alanlarına girmeden sadece fonolojik değişimlerini ele almaya çalıştık. Fonolojik değişimler, aşağıda adları verilen ağızlar özelinde incelenmiştir. Bu ağızlar şöyledir: Tunceli merkeze bağlı köylerden Paxê Havigi köyü, Bingöl Karlıova ilçesine bağlı Xelifon (Halifan) köyü, Bingöl merkeze bağlı Az köyü (Üç Yaka), Eğil merkez bölgesi, Diyarbakır Çermiğe bağlı H̄asno (Bademli) köyü, Sivas’ın Kangal ilçesine bağlı Dewa Deri (Dere Köyü) köyüdür. Diğer taraftan bütün bu ağızlardan her birinin hangi lehçeye dâhil olduğunu tablolarda ve metin içerisinde belirttik. Ayrıca fonolojik değişimleri incelerken ağızları sözcük türleri (isim, sıfat, zamir, zarf, edat ve bağlaç) bakımından da sınıflandırdık.

Fonolojik değişimlere geçmeden evvel Zazaca hakkında etraflıca bir bilgi vermek istedik. Bu sebeple öncelikle genel kavramların tanımını ve bunlara dair aydınlatıcı bilgiler sonrasında da Zazacanın genel yapısı, dil ailesi, dil tarihi, konuşulduğu coğrafyalar ve diğer diller arasındaki konumu ile ilgili bilgiler verdik.

Anahtar Kelimeler: Ses Değişimleri, Xelifon, Dewa Deri, Az, Eğil, H̄asno, Paxê Havigi

ABSTRACT

THE PHONOLOGICAL CHANGES IN ZAZAKI

(Xelifon, Az, Dewa Deri, Paxê Havigi, Eğil ‘Merkez’, H̄asno)

In this study, it is aimed to investigate only the phonological changes in Zazaki, excluding the morphological, semantic, syntactic changes of that language. These phonological changes are examined over the accents, including the village of Paxê Havigi, one of the central villages of Tunceli, the village of Xelifon (Halifan), which is one of the villages of the town of Karlıova in the province of Bingöl, the village of Az (üç Yaka), the central district of Eğıl, The village of H̄asno (Bademli), which is in Diyarbakır-Çermiğ, the village of Dewa Deri (Dere Köyü), which is the village of the town of Kangal of the province of Sivas. On the other hand, we have tried to indicate in this text and on the tables to which dialects every one of these accents belong. While we studied the phonological changes, we also classified the accents according to Word classes (noun, adjective, pronoun, adverb, preposition, conjunction.)

Before we focused on the phonological changes, we intended to inform about Zazaki language in detail. That is why we primarily elaborated on the definitions of the general concepts and tried to give enlightening information related to these concepts, secondly, on the structure of the language of Zazaki, its language family, history of language, the places where it is spoken, and its position among the other world languages.

Keywords: The Phonological changes, Xelifon, Dewa Deri, Az, Eğıl, H̄asno, Paxê Havigi.

ÖN SÖZ

Bu çalışmada Zazacanın, birkaç ağızından alınan kelime örnekleri ve bu kelime örneklerinin sözcük türleri sınıflandırılması da gözetilerek tablolar eşliğinde fonolojik karşılaştırılması yapılmıştır. Bu karşılaştırma yapılırken ele alınan ağızlardan ses kayıtları alınmış, içerisinden karşılaştırılmaya uygun bulunanlar elenmiş, böylelikle fonolojik çerçeve çizilmeye çalışılmıştır.

Tezin hazırlanma ve planlanma sürecinde; bilgilerini, sabrını ve değerli vaktini benden esirgemeyen saygıdeğer danışmanım Prof. Dr. Hasan Çiftci'ye, Dewa Deri köyünden ve her istediğimde olabildiğince bana yardımcı olan Dr. Tahir Karakaş' a, Az köyünden Leyla Burakgazi'ye, Eğil merkezden Havva Polat'a, Hasno köyünden Emine Yaylı'ya, Xelifan köyünden annem Hanım Kurtaran'a teşekkürlerimi ve minnetlerimi sunuyorum.

Maşide Biricik

Bingöl- 2018

TABLÖLAR LİSTESİ

Tab. 1 Kuzey Lehçesi Vokaller.....	22
Tab. 2 Güney Lehçesi Vokaller	22
Tab. 3 Patlamalı Ünsüzler.....	HATA! YER İŞARETİ TANIMLANMAMIŞ.
Tab. 4 H, Ğ.....	24
Tab. 5 R, Ğ Harfleri	24
Tab. 6 Z, Ğ Harfleri.....	24
Tab. 7 X , Ğ Harfleri.....	25
Tab. 8 Zazacanın Ünsüzleri	28
Tab. 9 Ön Ses S, Ş Değişimi.....	29
Tab. 10 Orta Ses S, Ş Değişimi.....	30
Tab. 11 Son Ses S, Ş Değişimi.....	31
Tab. 12 Ön Ses Z, Ğ Değişimi	31
Tab. 13 Orta Ses Ve Son Seste C, Ğ Değişimi.....	32
Tab. 14 K, Ç Değişimi	33
Tab. 15 G, C Değişimi	33
Tab. 16 B, V Değişimi	34
Tab. 17 H, W Değişimi	34
Tab. 18 H, Y Değişimi	35
Tab. 19 L, N Değişimi	35
Tab. 20 V, M Değişimi	36
Tab. 21. R, L Değişimi.....	36
Tab. 22 N Ses Türemesi.....	37
Tab. 23 Ön Ses Y Türemesi	38
Tab. 24. Son Ses Y Türemesi.....	38
Tab. 25 Orta Ses Y Türemesi.....	39
Tab. 26 H Ses Türemesi.....	39
Tab. 27 Göçüşme	40
Tab. 28 Zazacanın Ünlüleri.....	41
Tab. 29 Ünlülerin Nitelikleri.....	41
Tab. 30 İsimlerde A- O Değişimi.....	43

Tab. 31 İsimlerde I, U Ses Değişimi.....	43
Tab. 32 İsimlerde A /E/, I Değişimi.....	44
Tab. 33 İsimlerde O, U Değişimi.....	44
Tab. 34 İsimlerde O- Ue Değişimi.....	46
Tab. 35 İsimlerde O- Ua Ses Değişimi.....	46
Tab. 36 İsimlerde A- İa Ses Değişimi.....	47
Tab. 37 İsimlerde Ew-O Ses Değişimi.....	47
Tab. 38 Sıfatlarda Ön Ses Değişimi.....	48
Tab. 39 Sıfatlarda Orta Ses Değişimi.....	48
Tab. 40 Kelime Başında Olan Z, Z Değişimi.....	49
Tab. 41 Sıfatlarda Kelime Sonunda Olan Z, Z Ve C Değişimi.....	49
Tab. 42 Sıfatlarda Kelime Sonunda Meydana Gelen v, b Ses Değişimi.....	49
Tab. 43 H, W Değişimi.....	49
Tab. 44 Sıfatlarda Tek Ses Değişimi.....	50
Tab. 45 Sıfatlarda Damaksıllaştırma.....	50
Tab. 46 Sıfatlarda O, A, U Değişimi.....	50
Tab. 47 Zamirlerde Ön Ses Ve Orta Ses S Ve Ş Değişimi.....	51
Tab. 48 Zamirlerde Z, C Ve Z Değişimi.....	51
Tab. 49 Zamirlerde X, H Değişimi.....	51
Tab. 50 Zamirlerde O, A, U Değişimi.....	52
Tab. 51 Zamirlerde Ew-O Ses Değişimi.....	52
Tab. 52 Zarflarda S, Ş Değişimi.....	52
Tab. 53 Zarflarda Z, Z Değişimi.....	53
Tab. 54 Zarflarda H Ses Türemesi.....	53
Tab. 55 Zarflarda Y Ses Türemesi.....	53
Tab. 56 Zarflarda A- O Değişimi.....	53
Tab. 57 Zarflarda O- Ue Değişimi.....	54
Tab. 58 Zarflarda O- U Değişimi.....	54
Tab. 59 Zarflarda Göçüşme.....	54
Tab. 60 Fiillerde S, Ş Değişimi.....	55
Tab. 61 Fiillerde Z, Z, C Değişimi.....	55
Tab. 62 Fiillerde V- B- M Değişimi.....	55

Tab. 63 Fiillerde G, C Değişimi.....	56
Tab. 64 Fiillerde H, Y Değişimi	56
Tab. 65 Fiillerde H, W Değişimi.....	56
Tab. 66 Fiillerde H Türemesi	57
Tab. 67 W Ses Türemesi	57
Tab. 68 Fiillerde O- Ue Değişimi	57
Tab. 69 Fiillerde O- U- A Değişimi	58
Tab. 70 Fiillerde Tek Ses Değişimi	58
Tab. 71 Fiillerde Yuvarlaklaşma.....	59
Tab. 72 Edat Bağlaçlarda N Türemesi	59
Tab. 73 Edat Bağlaçlarda V, B Değişimi.....	59
Tab. 74 Edat Bağlaçlarda Z, S Değişimi.....	59
Tab. 75 Edat, Bağlaçlarda Ünlü Daralması.....	60

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1. Zazacanın Yayılma Alanı.....	14
Harita 2. İrani Diller Soyağacı	16
Harita 3. Grammatik Der Zaza Sprache.....	18

KISALTMALAR LİSTESİ

‘.....’	anlamsal çeviri
a.e.	aynı eser
a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
Alm.	Almanca
bkz.	bakınız
bkz. aşığ.	bakınız aşığı
bkz. yuk.	bakınız yukarı
F	feminin ‘dişil’
Far.	Farsça
f _{ek}	fiilin emir kipi
f _{gnz}	fiilin geniş zaman şekli
f _{gz}	fiilin geçmiş zaman şekli
f _{mk}	fiilin mastar kökü
fr.	Fransızca
f _{şz}	fiilin şimdiki zaman şekli
gl	güney lehçesi
İng.	İngilizce
ipa	International Phonetic Alphabet‘Uluslararası ses bilimsel Alfabe
kl	kuzey lehçesi
m	maskulin ‘eril’
MB	Maşide Biricik
ø	sıfır ek
s.	sayfa
tab.	tablo
tr.	Türkçe
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri

GİRİŞ

Toplumların yaşam biçimleri, sosyal ve iktisadi durumları, gelenek-görenekleri sürekli bir değişim ve dönüşüm içerisindedir. Toplumların bu değişim ve dönüşümleri kuşkusuz dilleri için de geçerlidir. Dillerin morfolojik, leksikolojik, sentaks, semantik değişikliklerinin yanı sıra pek çok fonolojik değişimi de vardır. Bir dilin fonolojisi o dili anlamlandırarak lehçelerini ve ağızlarını birbirinden ayırarak dile dair veriler sunar. “.... dilin aynı dönemdeki benzer seslerin evrimi de bilinirse, örnekseme yoluyla yargıda bulunabilir ve bir orantı kurulabilir.”¹ Örnekseme ile geçerli bir orantı kurma işi ve kurduğumuz bu orantıya dayanarak bir takım yargılarda bulunma, ses değişikliklerini bu temelde ana bir omurgaya oturtma, dilin ses değişikliklerinin anlamlı hal almasını sağlar.

Bir dildeki ses değişimlerini bilmek ağızlar arasındaki farklılıkları görmek o dilin daha iyi tanınmasına yardımcı olur. Zazacanın ağızları arasında göze çarpan pek çok farklılık bulunmaktadır. Bu farklılıkları incelemek, dili incelemeyi kolaylaştırırken, dilin diğer yapısal unsurlarının daha iyi anlaşılmasına da katkı sağlar. Bazı ses değişimleri belli ağızlarda hep aynı biçimde ve aynı doğrultuda dil sistemi içerisinde yer edinirken bazısının ise birkaç istisnai örnek özelinde olduğu görülmektedir. İstisnai durumlara örnek verecek olursak: Örneğin Paxê Haviği mıntıkasında boyun kelimesi *vile* olarak kullanılırken Xelifon mıntıkasında ise aynı kelime *mil* olarak kullanılmaktadır. Veyahut Dewa Deri mıntıkasında sanki kelimesi *seke* olurken Xelifon mıntıkasında sanki kelimesi *zega* şeklindedir. Ağızların incelenmesi yapılırken belirli bir sistem dâhilindeki seslerin yanı sıra istisnai kullanımlar da yansıtılmaya çalışılmıştır. Ağızlar tasvir edilmeye çalışıldığında bazı noktalara değinilmeden geçilirse genel çerçeve tamamlanmamış olacağından sistematik veya karakteristik kullanımların yanında istisnai değişimlere de yer verilmiştir.

¹Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, (çev. Berke Vardar), Multilingual Yayınları, İstanbul 2001, s. 70.

Çalışmanın Hedefi

Bu çalışmada Zazacanın ağızlarından olan; Halifan, Bademli, Az, Babaocağı ve Dere köylerinin; Eğil ilçe merkezinin dillerindeki ses farklılıklarının ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Aralarındaki ses farklılıklarının yanı sıra bazı karakteristik² ses değişimlerine de yer verilmiştir. Çalışmamızda genel olarak; Zazacanın belirli ağızlar özelindeki ses değişimlerini bir zemine oturtma ve bu zemine dayanarak Zazacanın fonolojisinin genel görüntüsünü çizmek hedeflenmiştir.

Çalışmanın Önemi

Bir dilin fonolojisinin bilinmesi, o dile dair diğer yapısal özelliklerin aydınlatılması için bir basamak görevi görür. Zazacada da belirli ağızların ses yapılarının bilinmesi dilin morfolojisine, sentaksına, semantiğine vb. alanlarına katkı sunar. Sonuç olarak çok sayıda değişikliğin görüldüğü ağızlarımızın incelenmesi ve araştırılması, dilin tanınmasına katkı sunduğu gibi ağızlarının da tanınmasına katkı sağlayacaktır.

Şu hususu da eklemek gerekir ki yöre ağızları ele alınırken kelimelerin dokümanterlerinin yapılması ayrıca yapılan bu dokümanterlerin sonraki benzer konular üzerinde çalışacaklara veri sağlayacağını da umut ediyoruz.

Çalışmanın Çerçevesi

Kaybolmaya yüz tutan ağızların ve bu ağızlara dair elde edilen her verinin önemli olduğu aşikârdır. Zaza dilinde de hâlihazırda incelenmemiş gün yüzüne çıkmamış, çıkartılmamış pek çok ağız bulunmaktadır. Bu çalışmamızda yukarıda sözü geçen altı farklı Zaza yerleşim yerinden görüşme yöntemi ve ses kayıtları ile veri toplanmış, elde edilen kayıtların fonolojik incelenmesi yapılmıştır. Bu inceleme yapılırken sadece bu yöreler bazında çalışılmıştır. Diğer mintikalardaki ses değişimleri ile ilgilenilmemiştir. Elde edilen verilerin günümüzdeki kullanımları esas alınmış tarihsel süreç içerisindeki değişim süreci araştırılmamıştır.

² Karakteristikten kasıt, o lehçeye veyahut ağıza özgü diğer ağızlardan veya lehçelerden onu ayıran sadece ona has bir özellik oluşmuş olmasıdır. Örneğin Bkz. bu çalışma c ve ç'nin fonolojik farklılıkları s. 22.

Çalışmanın Kaynakları

Çalışmanın asıl kaynağı, yukarıda adı geçen altı yerleşim yerindeki insanların konuşmalarının ses kayıtlarıdır. Söz konusu yörelerden kaydedilen sözcükler, tablolar halinde gösterilmiş ve aralarındaki farklılıklar izah edilmeye çalışılmıştır.

İkinci olarak da Zazaca onun lehçe ve ağızları hakkında yeterince bilimsel çalışma yapılmamıştır. Ancak Zazaca grameri üzerine şimdiye kadar var olan yapılan çalışmaların ilgili bölümlerinden de istifade edilmiştir. Ve az da olsa diğer bilimsel çalışmalardan da yararlanılmıştır. Bu arada Zazacanın ses değişimleri konusunu detaylı olarak ele alan ve değerli bir çalışma ortaya koyan Mesut Keskin'in *Zur Dialektalen Gliederung des Zazaki* (Zazacanın diyalektik yapısı üzerine)³ adlı çalışmasından sıklıkla faydalanılmıştır. Ayrıca çalışmamıza ışık tutan diğer bir eser de Zülfü Selcan'ın *Zaza Dili'nin Grameri* adlı kitabıdır. Bu eser oldukça kapsamlı bir gramer kitabıdır. Bunlara ek olarak Zaza Dili alanında çalışma yapmış İlyas Arslan, Jost Gippert, Mihemed Malmisanij gibi kişilerin çalışmalarından da yararlanılmıştır.

Tezin asıl konusuna geçmeden evvel tezimiz içerisinde sıklıkla kullandığımız bazı kavramları açıklama gereği duyuyoruz.

Genel Kavramlar

G.1. Lehçe (Diyalekt⁴)

Dünya dilleri ele alınırken birbiriyle olan benzerlikleri veya farklılıkları üzerinden yapılan incelemeler ve bu incelemeler esnasında kullanılan yöntemler, dilbilim açısından oldukça önemli yöntemlerdir. “Dil hiç durmadan sürekli bir şekilde değişir, çünkü dile ait şekiller kullanıldıkça eskirler, yerlerine, yenileri geçer”.⁵ Sürekli bir şekilde değişen dillerin içerisinde lehçeler ortaya çıkar. Lehçelerin ortaya çıkmasında dilin değişim özelliğinin önemi büyüktür. Aksan ise bu konuyla ilgili olarak “değişme dilin özünde var olan bir niteliktir.” ifadelerini

³ Keskin bu çalışmasında Zazacayı üç ayrı lehçe olarak ele almış, bu lehçelerden örnekler almış ve bu örneklerin fonolojik yapılarıyla beraber morfolojisini, sentaksını, leksikolojisini incelemiştir.

⁴ Lehçenin Batı dillerindeki isimlendirilmesi şöyledir: Alm. *dialekt*; Fr. *dialecte*; İng. *dialect*. Bkz. Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yayınları, İstanbul 2001, s, 242.

⁵ Necip Üçok, *Genel Dilbilim*, Multilingual Yayınları, İstanbul 2004, s. 74.

kullanır.⁶ Toplumların ve kültürlerin daima değişmesi, farklılaşması gibi bunlarla sınırlı ilişkili olan dilin de değişmesi pek tabiidir.

Tıpkı dil, ses ve diğer terimlerde olduğu gibi, lehçe kavramıyla ilgili de farklı tanımlar yapılmıştır. Aksan'a göre lehçe; "Bir dilin değişik ülkelerde ve bölgelerde yine aynı dil birliğinden kimselerce konuşulan değişik biçimidir."⁷ Zeynep Korkmaz lehçeyi: "Bir dilin tarihi, siyasi, sosyal ve kültürel nedenlerle değişik bölgelerde, zamanla ses yapısı, şekil yapısı ve kelime hazinesi bakımından önemli farklarla birbirinden ayrılan kollarından her biri"⁸ olarak tanımlamaktadır. Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere bir dilin lehçeleri farklı bir dil olarak kabul edilemez. Sadece aynı dilin farklı versiyonları olarak nitelendirilebilir. Yani lehçe, dilin ayrılamaz bir unsuru ancak değişime uğramış hali olarak ele alınmalıdır. Lehçe, dilde zamanla meydana gelen ses ve şekil yapısı değişimlerinin sonucudur. Bunun nedeni; toplumsal, siyasal ve kültürel alanda meydana gelen önlenemez değişimleridir. Bilhassa yüzyıllar boyunca üst üste yığılarak yaşanan göçler toplulukların yer değiştirmesi dil ve lehçeleri karmakarışık etmiştir.⁹ Lehçe konusunda birçok dilbilimcinin ortak kanısı toplulukların (iki kişinin de olabilir) birbirlerini anlamalarının aynı dili konuştuklarına, aralarındaki görece farkların ise lehçe farkına işaret ettiğiidir. Lehçe üzerine yapılan tanımlamaların yanı sıra lehçebiliminin (diyalektoloji) tanımına gelecek olursak lehçebilimi "bir dilin ayrıştığı lehçelere, ağızlara ilişkin olguların saptanması ve betimlenmesiyle ilgilenen bir dilbilim dalı olarak tanımlanır."¹⁰

Lehçeleri incelerken dilbilimciler birtakım tespitlerde bulunmuşlardır. Bunları ele alacak olursak "lehçe ayrımları en çok sözcük ve sesbilim alanında görülmekte, buna karşılık büküm"¹¹ ve sözdiziminde pek az farka rastlanmaktadır."¹² Ulaşılan bu tespit, dilde yaşanan en büyük değişimin öncelikle ses ve sözcük üzerinde

⁶ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 141.

⁷ Aksan, *a. e.*, s. 141.

⁸ Zeynep Korkmaz, *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumları Yayınları, Ankara 1992, s. 153.

⁹ Saussure, *a.g.e.*, s. 288.

¹⁰ Zeynel Kıran ve Ayşe Kıran, *Dilbilimine Giriş*, Seçkin Yayınları, Ankara 2010, s. 279.

¹¹ Kelime köklerinin farklı biçimlere girmesi şeklindeki kırılma olayıdır. Bkz. Korkmaz, *a.g.e.*, s. 50.

¹² Aksan, *a.g.e.*, s. 145.

yoğunlaştığını ancak dilin yapısal değişiminde bu duruma daha az rastlandığıdır. Bir sözcüğün birden fazla şekli olması ve seslerinin hemen hemen her yörede birbirinden farklılaşması bunu kanıtlar niteliktedir.

G.2. Ses Bilgisi, Ses Bilimi

Ses, dilin en temel unsurudur. Sesin anlamlı hâline dil denir. Dili oluşturan seslerin incelenmesi önemlidir. Bu sebeple sesi inceleyen gramer dalına ses bilgisi¹³ deriz. Ses bilgisi terimi üzerine yapılan diğer bir tanım da şöyledir: “Bir dilin seslerini; oluşmaları, boğumlanma özellikleri, kelimelerdeki sıralanışları, yükledikleri görevler ve uğradıkları türlü değişimler açısından inceleyen gramer dalıdır.”¹⁴ Ses bilgisinin araştırma sahası, sadece sesler ve ses kurallarıyla sınırlı değildir. Dil sesleri, bu seslerin yapısı ve dildeki seslerin değişme kurallarıyla ilgili konular ses bilgisi araştırmalarında önemli bir yere sahiptir. Ses bilgisi hem biçim hem cümle bilgisi ile ilişkilidir. Biçim bilgisinin sözlerin değişme ve gelişme özelliklerini belirlerken ses bilgisinden yararlanmaması düşünülemez.”¹⁵ Yani bir dile özgü olan her tür ses dinamiği incelenir. Dile, dolayısıyla dilin anlamına verdiği etki, tonlama, vurgu ve hece yapısı bu bilim çerçevesinde incelenir. Dilin diğer araştırma sahalarına katkı sağlamakla beraber üstlendiği görev önemlidir.

Ses bilimi “Genel ses bilgisidir. İnsanın ses organları ve insan dili seslerinin nitelikleri ve dillerin özel ses bilgileri arasındaki ortaklaşalıklar üzerinde çalışmalar yapar.”¹⁶ Ses bilimi, sesi herhangi bir dile bağlı kalmadan inceler. Sadece bir dile ait sesleri değil, tüm sesleri inceler. .¹⁷

G.3. Ağız, Dil Atlası

Ağız, bir dilin birbirinden farklı kullanım şekilleridir. Vardar, ağızı “Bir dil alanı içinde görülen konuşma biçimlerini, söyleyiş türlerini, kimi durumlarda da

¹³ Dilbiliminin iki ögesi için kullanılan bu terimler, araştırmacılar tarafından birbirlerinden farklı şekilde kullanılırlar. Bir grup dilbilimci, ses biliminin karşılığı için fonoloji, ses bilgisinin karşılığı için ise fonetik sözcüğünü kullanırken; (örn. Vardar 1980) bir grup dilbilimci ise ses biliminin karşılığı için fonetik, ses bilgisinin karşılığına için fonoloji sözcüğünü kullanır. (örn. Topbaş 1994)

¹⁴ Korkmaz, *a.g.e.*, s. 183.

¹⁵ Kaken Ahanov, *Dilbilimin Esasları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 220- 221.

¹⁶ Günay Karaağaç, *Dil bilimi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 660.

¹⁷ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Yabancı Dil Yayınları, İstanbul 2002, s. 14.

toplumsal özelliklerini yansıtan kullanımların her biri”¹⁸ olarak tanımlamıştır. Bir toplumun ağız özellikleri o toplumun kültürel, sosyal, coğrafi özelliklerinin bir yansımasıdır. Aynı dil içerisinde sosyal, kültürel ve coğrafi etkenler dili buna bağlı olan dilin söyleyiş şekillerini değiştirir. Topluluklar arasındaki bu değişimler diller arasında farklılığa neden olurlar. Bir tek insanın bile hayata bakışı, mesleği, yaşadığı çevre onun dilini değiştirip kendine has bir üslup meydana getirdiğine göre topluluk bazında yaşanan bu değişime şaşırılmamalıdır. Bu değişimler, ağız kavramının doğmasının sebeplerinden bazılarıdır. “Yerel kullanım anlamında ağız, lehçeye karşıt olarak, çok dar bir alanda yer alır.”¹⁹ Ağız, lehçeye göre daha sınırlı ve daha yerel bir kullanım alanına sahiptir. Öyle ki birbirine çok yakın coğrafyalarda aynı koşullarda yaşayan topluluklar arasında bile ağız farklılıkları görülebilmektedir. “Ağızı dilden ayırt etmekte kullanılan en yaygın ölçek, karşılıklı anlaşılabilirlik ölçüğüdür; yani dilin bir varyantını konuşanlar, diğer bir varyantını konuşanlarla anlaşabiliyorlarsa bu farklılıkların karşılıklı anlaşılabilirlik olduğu kabul edilir. Bir kişinin ağızı ile diğer kişinin ağızı karşılıklı anlaşılabilirlik özelliği taşıyorsa, bu iki kişinin dili, aynı dilin ağızlarıdır.”²⁰ Karşılıklı anlaşılabilirlik kriteri dillerin içerisinde var olan ayrımların işaretlerindedir. Yani anlaşılabilirlik ölçütü lehçenin sınırını belirlediği gibi ağızın sınırını da belirlemektedir. Ancak bu sınır cetvelle ölçülecek kadar hassas ayarlı bir yapıda değildir. Ağızlarla ilgili yapılan çalışmalarda diğer bir nokta ise bir dilin ağızlarının sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiği tartışmalarıdır. Bu sebeple dile, farklı açılardan bakılarak birden fazla etken bir araya getirilerek ele alınan ağız sınırları tespiti en doğrusu olacaktır. Bir grup kendi arasında konuşurken dışardan dinleyen bir kişi için aynı topluluktan olma özellikleri belirgin bir şekilde ayırt edilebilmelidir. Dilde bölgesel ayrımlar genelde kolayca görülebilir.²¹ Aynı ağızı konuşanların dili belirli bir şekilde kullanma biçimleri vardır. Bu sebeplerle ağızların coğrafi bölge sınırları aşağı yukarı tahmin edilebilmektedir.

Dil atlası, “dil zaman içindeki değişimlerini belgeler ve bu haritalar

¹⁸Vardar, *a. g. e.*, s. 14.

¹⁹*A. e.*, s. 14.

²⁰Karaağaç, *Dilbilimi Terimleri Sözlüğü*, s. 76.

²¹Güray Çağlar König, *Toplum Dilbilim Açısından "Dil" Ve "Dil Türleri "Kavramları Üzerine*, <http://dad.boun.edu.tr/download/article-file/303053> (1 Mayıs 2018)

yardımıyla olur; bunlara dilin yer tabanlı formları girilir ya da bunlarda dilbilimsel olayların sınırları gösterilir.”²² Ağız atlası kavramı dilbilimde sıkça rastlanan bir kavramdır. Korkmaz, dil atlasını “bir dilin veya bir lehçenin ağızlarındaki ses bilgisi, şekil bilgisi özelliklerine ve söz varlığına göre hazırlanmış olan, bunların yayılış alanlarını gösteren haritaların oluşturduğu atlas” olarak tanımlar.²³ Bir dilin ağız atlasını oluşturmak için o dili konuşanlar arasındaki ses özelliklerinin açıkça benzerliği önemlidir. Bu ağız atlasının sınırının çiziminde ve doğru sonuçlara ulaşmada önemli bir veridir. Diğer bir veri ise söz varlığıdır. Aynı ağızı konuşan kişilerin söz varlığı da aynı olacaktır. Bir diğer nokta ise ağızlar oluşurken seste meydana gelen değişiklikler, şekilde yaşanan değişime göre daha yoğun yaşanır. Yani bir dilin yapısal değişim oranı ses değişim oranına nazaran daha azdır. Ancak dildeki yapısal değişim miktarı ağız çalışmalarında daha az bir etkiye sahiptir. Ancak daha az bir etki oluştursa da yine de bir ağız belirleme ve ayırma ölçüsü olarak kendisini muhafaza eder.

²² Werner König, “Dilbilimde Temel Eser Olarak Dil Atlasları”, *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Mayıs 2011, s. 46.

²³ Korkmaz, *Grammer Terimleri Sözlüğü*, s. 12.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1.Zaza, Zaza Dili

Dillerin kökeni ve birbiriyle olan bağlantıları ile ilgili çok çeşitli görüşler mevcuttur. Diller arasındaki benzerliklerin ve bu benzerliklerin sebebinin nereden kaynaklandığı ve aralarındaki bağlantıların neler olduğu sorusu önemlidir. Bernard Comrie'ye göre iki dil arasındaki benzerliğin dört sebebi olabilir. Birincisi benzerlikler şans eseri meydana gelmiştir, ikincisi genetik olarak akrabadırlar, üçüncüsü iki dil aynı coğrafi sahanın dili olabilir ve son olarak da ortaklık yani bir dil evrenselliği olabilir.²⁴ Zaza dili ve Zazalar üzerine yapılan çalışmaların birçoğunda sıklıkla yer edinen konular arasında Zazaların nereden geldiği; Kürtçenin, Farsçanın veyahut Türkçenin bir lehçesi olup olmadığı sorularıdır. Zazaların, Kürtlerin, Türklerin ve diğer etnisitelerin yıllarca ortak bir coğrafyada yaşamış olmalarından kaynaklı aralarındaki dil alışverişi ve ayrıca bunlardan bazılarının akraba diller olmasından ötürü birbirine olan dil benzerlikleri vardır. “Nitekim dillerin birbirleri ile temasa geçtikleri zaman ödünçlemeler yaptığı bilinen bir gerçektir”.²⁵

Zaza sözcüğünün etnik kökeni ve Zaza diliyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin geleneksel aşiretlerin birçoğunun isimlerini kurucularından aldığı söylenmektedir. “Bir belgeye göre 1329 -30 Dersim de bazı aşiret isimlerinin Zaza adı ile kendilerini tanımladıkları bilinmektedir”.²⁶ Bu görüşe göre Zaza kelimesi muhtemelen bir lider ismi ya da tanınmış bir aşiretin ismi olarak kullanılmış bu isim de herkes tarafından benimsenerek genele yayılmış olabilir.

Zazaca, Güneydoğu Anadolu'da Kürtçe konuşulan bölgelerin kuzeybatısında, yaklaşık iki milyon²⁷ kişi tarafından konuşulan bir Batı İran dilidir.”²⁸ Diğer tüm

²⁴ Bernard Comrie, çev. İsmail Ulutaş, *Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, Hece Yayınları, Kasım 2005, s. 251.

²⁵ A.e., s. 254.

²⁶ Gülistan, Demir, *Muttersprache Zaza Warum ist Zaza als Sprache bedrocht*, Hochschule Fulda, Lisans Tezi, (Tezin ilgili bölümü Hüseyin Çağlayan tarafından çevirilmiştir), Temmuz 2015, s. 14.

²⁷ Paul'un geçmiş dönemde öne sürdüğü nüfusla ilgili bu sayısal veri günümüzde nüfusun artmasıyla geçerliliğini kaybetmiştir.

²⁸ Ludwig Paul, *Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies, The position of Zazaki among West Iranian languages*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1998, s.163. Orjinal metin: “

diller gibi coğrafi olarak yakın olduğu dillerle de etkileşim içerisinde. Örneğin Farsça, Ermenice, Kürtçe, Türkçe, Arapça ve Yunanca gibi diller. Günümüzde de devam eden bu karşılıklı etkileşim durumuna bakılarak herhangi bir dilin lehçesi olup olmadığı konusunda karar vermek güçtür. Bunun için daha çok veriye sahip olmak gerekir. Salt benzerlik üzerinden yapılan bazı değerlendirmeler ve bu değerlendirmelerin Zazacanın, bu dillerin lehçesi olduğu görüşünü kanıtlaması zordur. Ancak Zazaca ile ilgili muhtelif görüşler arasında en baskın olanı Zazacanın Kürtçe'nin bir lehçesi olduğu buna müteakip diğer görüş ise Zazacanın başlı başına bir dil olduğu görüşüdür. Zazacanın bir dil olduğu tezini ortaya atan ilk dilbilimci Oscar Mann'dır.²⁹ Oscar Mann'ın yanı sıra bazı dilbilimciler de bu görüşü desteklemişlerdir. Diğer bir görüş ise Zazacanın Kürtçenin bir lehçesi olduğu görüşüdür. Bu argümanı savunanlar ise dilin sadece linguistik verilere dayanamayacağını³⁰ bir milletin etnik aidiyet ve kültürel yakınlık hissiyatının daha önemli olduğunu bir etnisiteyi bir diğerinden ayırmak için linguistik veriler haricinde pek çok parametreye daha ihtiyaç olduğu görüşündedirler.

1.2.Tarihi Kaynaklarda Zazalar

Zaza diline ait bilinen eski yazılı kaynaklarının olmayışı incelenmesini zorlaştırmıştır. Zazalarla ilgili “çoğu kaynak, Zazaların çoğunun kuzey İran bölgesinden geldiğini ve doğu Anadolu'ya göç ettiğini ve bu ülkelerin topraklarında yüzyıllarca yaşadıklarını gösteriyor.”³¹ Hakikaten de “Zazacaya yakın olan diller, günümüzde de Hazar Denizi yakınlarında bulunmaktalar.”³²

Zazaki is a West Iranian language spoken by approximately two million people in south-eastern Anatolia, to the northwest of the Kurdish-speaking regions.”

²⁹ Ali Kaya, “Tarihte Zazalar ve Zazaca”, *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2012, s. 102.

³⁰ Ercan Çağlayan, *Zazalar Tarih, Kültür ve Kimlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 161- 165.

³¹ İlyas Arslan, *Verbfunktionälitat und Ergavität in der Zaza- Sprache*, http://docserv.uniduesseldorf.de/servlets/DerivateServlet/Derivate39270/Arslan_Dissertation_Submit_Bib_A1.pdf Februar, 2016. Orijinal metin: “Die meisten Quellen deuten darauf hin, dass die Zaza zum größten Teil aus der Gegend des Nordiran kommen und nach Ostanatolien eingewandert sind, wo sie seit einigen Jahrhunderten in ihrem heutigen Territorium leben”.

³² Jost Gippert, *Die Historische Entwicklung der Zaza- Sprache*, In Ware: Pêseroka Zon u Kulturê ma: Dımılı- Kırmanç- Zaza, 1996, s. 148- 154.

Tarihi kaynaklarda ise Zaza kelimesine pek fazla rastlanmamaktadır. Çağlayan “ Zazaların İslam öncesi döneme ait tarihine ilişkin yeterli ve somut bilgi ile belge bulunmadığını ya da günümüze dek konu hakkında müstakil bir çalışma yapılmadığını, bu konuda ileri sürülen tezlerin birer faraziye olmaktan öteye geçmediğini söylemiştir.”³³ Bu bilgiler ışığında Zazaların İslamiyet öncesi dönemde mevcut kaynak eksikliği nedeniyle tarihinin aydınlatılmasının zor olduğu görülmektedir. Ancak mevcut veriler ekseninde Zaza etnik kimliğine dair bilgilerin Hz. İsa’dan önceki devire kadar gittiği varsayılabilir. “İsa’dan önce yaklaşık 3000-2500 yıllarında Sümerlerin şehri Mari de Nini- Zaza adlı bir mabetten bahsedilmiştir; aslında bu isim bir Sümer tanrısının adı olarak geçer”.³⁴ Zaza kelimesinin geçtiği diğer bir kaynak ise Pers Kralı Dara’nın o zamanların itibar göstergesi olarak bilinen bir anıt yaptırmasıdır. “Üzerinde Farsça yazı bulunan bir anıt olması ve İrani bir dilin bilinen en eski yazılı dokümanı olarak kabul edilen bu anıtta Eski Farsça, Babilce, Elamca’nın olduğu üç dile yer verilmiştir.”³⁵ Anıtta geçen Zaza kelimesinin coğrafi bir tanımlamaya işaret ettiği düşünülmüştür. “Burada yukarı Fırat havzası “Zāzānā” şeklinde adlandırılmaktadır.”³⁶ Zāzānā kelimesinin yer ismi olduğunu düşündüren ise yazıtın diğer yerlerinde de geçen na ekinin yer ismi bildirmesidir.³⁷ Zira yine yazıtta geçen Armina: Ermeni yerleşkesi, Açına: Asya manalarına gelmektedir.³⁸

Zaza isminin geçtiği diğer bir kaynak ise şöyledir: “1329/ 30 yılından kalma yöre halkının Secerê Kurêşi ‘Kureyş Şeceresi’ dediği yazılı bir dokümanda ‘Tâlib Mullâ beni min qebile Zāzā’ (Zaza kabilesinden Talip Mollâ beni)”³⁹ ifadesi geçmektedir.

Kaygusuz Abdal’ın bir şiirinde de Zaza kelimesi geçmiştir. (1341- 1444) Şiir

³³ Çağlayan, *a.g.e.*, s. 61.

³⁴ Bilal Zilan, “Tarixê Xonamekerdişê Kırdan”, *II. Uluslararası Zaza Dili Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Mayıs 2012, s. 385.

³⁵ Gippert, *a. g. m.*, s. 148- 154.

³⁶ Mesut Keskin, *Zaza Dili*, Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2015, s. 96.

³⁷ Nebi Butasım, “Behistun Anıtında Geçen “Zazana” Kelimesine Dair Eleştirel Bir Yaklaşım”, *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Mayıs 2011, s. 466.

³⁸ *A.g.m.*, s. 466.

³⁹ Mesut Keskin, “Zazaca Üzerine Notlar”, *Herkesin Bildiği Sır: Dersim*, Derleyen: Şükrü Aslan, İletişim Yayınları İstanbul, Mayıs 2010, s. 221- 240.

şu şekildedir:

“Eğer bu sene çıkar isem yaza,

Toplayım bir parça Gürcü, Abaza,

Elime geçerse on kadar Zaza,

Yolar sakalını kavlak Satarım”⁴⁰

15. yy’ın ünlü halk ozanlarından olan şairin dizelerinde Zaza kelimesine yer vermesi o dönemde Anadolu da Zazaların yaşadığına ve bilindiğine işaret eder. Diğeri ise ünlü Türk gezgin Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesinde geçmektedir. Evliya çelebi “1650 de Zaza bölgesine gitmiştir. Burada karşılaştığı Zaza dilinin ve kavramlarının komşu olan diğer halkların dilinden yani Kürt ve Arap dillerinden farklı olduğunu öne sürmüştür.”⁴¹ Evliya Çelebi Anadolu coğrafyasındaki dilleri detaylı bir inceleme yapmadan araştırmıştır. Sadece etnik kimlikleri, onların dillerini ve yaşadıkları coğrafyaları tanıtmaya amacı güden seyahatname türünde bir yazı kaleme almıştır.

Ne yazık ki Zazalar bu kaynaklarda sadece isim olarak yer almış haklarında neredeyse hiç bilgi verilmemiştir. Yine de bu kaynaklardan ulaşılabilecek en net sonuç Zazaların coğrafyalarının aşağı yukarı neresi olduğu ve dillerine dair elde edilen sonuçtur. Zazaca bu kaynaklarda geçen haliyle değerlendirilirse Zaza tarihinin incelenmesi ve bu incelemeye nereden başlanması konusunda fikir vermesi açısından araştırmacılara olanak sağlaması sebebiyle önemlidir.

1.3. Zaza Halk Adları

Zazalar, kendi etnik kimliklerini ve dillerini tanımlarken birbirlerinden farklı sözcükler kullanarak tanımlarlar. Bu tanımlamalar bölgenin dinsel kimliği ile

⁴⁰ Yaşar Aratemür, “Arkaik Kaynaklardan Modern Kaynaklara Zazaca ve Zazalar”, *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 229.

⁴¹ Zülfü Selcan, *Grammatik Der Zaza Sprache*, Wissenschaft Technik Verlag, 1998, s. 8. Orijinal Metin: “1650 reiste er auch ins Zaza- gebiet und berichtete dabei über die Zaza - und andere Sprachen, die von Nachbarn ohne weitere Diffrenzierung mit dem Sammelbegriff kurdische sprache oder mit der arabischen plural form sprache der kurden bezeichnet wurden.”

yakından ilişkilidir. Bu tanımların etnik olarak en çok kullanılanı Zaza sözcüğüdür. Bingöl, Elazığ gibi Sünni Zazaların ve özellikle Şafii mezhebinin yoğun olduğu bölgelerde Zaza sözcüğü sıkça kullanılır. Diğer bir Sünni Zaza grubu olan Hanefiler ise kendilerini Dımili olarak tanımlarlar. “Başta Siverek Zazaları olmak üzere Çermik Zazaları da kendilerine öncelikle Dımili demekle beraber Zaza adını da benimsiyorlar.”⁴² Dersim, Erzincan, Varto gibi Alevi Zazaların yaşadığı bölgeler de etnik kimliklerini tanımlarken Kırmanc kelimesini kullanırlar. Aleviler söz konusu olduğunda, dini aidiyet dilbilimsel sınıflandırmadan daha büyük bir etkiye sahiptir. Etnik kimlikleri sorulan yöre insanlarından bazıları da ben Alevi’yim der. Görüldüğü üzere Alevi ve Sünni Zazaların kendilerini farklı tanımlaması mezhebin dolayısıyla dinin etnik kimlik üzerindeki rolüne işaret eder.

Diğer bir etnik tanımlama ise Kırd dile de Kırdki denmesidir. Bu şekilde kendini tanımlayanlar daha ziyadesiyle Diyarbakır, Çermik te yaşayan Zaza topluluklarıdır. Ayrıca aşiret olgusunun hala var olduğu bu topraklarda kendi etnik kimliklerini tanımlarken aşiret isimlerine göre tanımlayan ve bu geleneğin sürdürüldüğü topluluklarda bilinmektedir. Özellikle köklü aşiret mensuplarından olan ve örnek olarak ele alabileceğimiz Koçgiri aşireti mensupları etnik kimlik sorulduğunda Koçgiriyim der. Kendi etnik kimlikleri başkaları tarafından aşiret isimlerine göre tanımlanan gruplarda görülür. “Varto- Hınıs’ ta Kürt komşuları Zazacayı Loli veya Çareki diye Zaza aşiretleri adına göre adlandırırılar.”⁴³ Kayseri, Sivas ve Malatya illerinde, Zaza dili Kürtler tarafından yerel bir Zaza kabilesi Gini olarak anılır. Ancak bu tanımlar kendilerinin değil de başkalarının Zazaları nasıl tanımladıklarıyla ilişkilidir. Uluslararası manada herkesin bildiği en çok kullanılan etnik adlandırma Zaza kelimesidir. Dil ise Zazacadır. Diğer tanımlamalar sınırlı kişiler tarafından bilinir ve çok sık kullanılmayan kelimelerdir.

1.4. Zaza Dilinin Konuşulduğu Yerler

Zazaca, Anadolu’da yaşayan ve geniş bir topluluk tarafından konuşulan bir

⁴² Zilfi Selcan, *Zaza Ulusal Sorunu*, <http://zilfiselcan.net/>, 16 Mayıs 2018

⁴³ Keskin, *a.g.m.*, s 2.

dildir. Anadolu da sayısal çoğunluk bakımından konuşulan dillerin en başında bilindiği üzere Türkçe gelir ve onu Kürtçe takip eder, Zazaca bu her iki dilden sonra gelir. Halen konuşulmakta olan Zazaca, coğrafi olarak varlığını Doğu Anadolu Bölge'sinde ve Güneydoğu Anadolu Bölge'sinde sürdürür. Buna ek olarak İç Anadolu Bölge'sinde de Zaza yerleşim yerlerine rastlanır. Bu bölgelerin içerisinde çoğunluk Fırat havzasında bulunurken Dicle havzası bunu takip eder. Zazaların yoğun bir şekilde yaşadığı yerleri Anadolu coğrafyası bazında ele alırsak: Bingöl, Tunceli (Dersim), Elazığ, (Doğu Bölgesi, Kuzeyi, Güneyi) Diyarbakır, (Çermik, Çüngüş, Ergani, Eğil, Dicle, Lice, Hani, Kulp, Hazro) Muş, (Varto, Merkez) Şanlıurfa, (Siverek, Bucak) Batman, (Sason, Merkez) Malatya, (Pütürge, Doğanyol, Arguvan) Adıyaman, (Gerger) Bitlis, (Mutki) Erzincan (Doğu tarafı Tunceli'ye Yakın Yerler) bunlar arasında yer olduğu görülmektedir.

Ayrıca İç Anadolu Bölgesine yerleşen ve sayı itibariyle de az sayılamayacak Zaza nüfusu bulunmaktadır. Bunlar Sivas'ın Zara, Ulaş ve Kangal ilçelerinde yaşamaktadırlar. Ayrıca Aksaray'ın kırka yakın köyünde de Zazaca konuşulmaktadır. Diğer bir taraftan bölgenin ekonomik ve sosyal yaşam açısından olumsuzluğu Zaza insanını büyük şehirlere göçe yöneltmiştir. Bu sebeple İstanbul, İzmir, Adana, Bursa, Mersin, Ankara, Adana gibi nispeten daha iyi koşullara sahip şehirlerde yoğun olmasa da bir Zaza nüfusu oluşmuştur. Yine aynı şekilde bu sebeplere bağlı olarak yurtdışına işçi göçü yoluyla ciddi bir Zaza nüfusu, Avrupa ülkelerine yerleşmiştir. Bunlara ek olarak "Irak Musul yakınında birkaç köyde Zazaca konuşulur Kuzey Suriye'de ise var olan Zaza toplumu aynı zamanda Kurmanci de kullanır. (Zaza-Kurmanci) ".⁴⁴ İki dilli bu yapı Diyarbakır gibi Kurmanci'nin konuşulduğu bölgelerde de sık rastlanan bir durumdur.

Sonuç olarak dünyanın bütün bu coğrafyalarına yayılmış yaklaşık 2- 3⁴⁵ milyon civarında Zaza nüfusunun olduğu tahmin edilmektedir. Aşağıdaki tabloda

⁴⁴İlyas Arslan, *Verbfunctiönalität und Ergavität in der Zaza- Sprache*, http://docserv.uniduesseldorf.de/servlets/DerivateServlet/Derivate39270/Arslan_Dissertation_Submit_Bib_A1.pdf Februar, 2016. Orijinal metin: "In der Nähe des irakischen Musul gibt es einige Zaza - Dörfer und auch in Nordsyrien findet sich eine kleine Zaza- Bevölkerung, die überwiegend bilingual (Zaza- Kurmanci) ist."

⁴⁵ Bu sayı tahminidir herhangi bir istatistiksel veriye veya sayıma dayanmaz.

Anadolu coğrafyasında Zazaların meskûn alanlarına yer verilmiştir.

Harita 1. Zazacanın yayılma alanı⁴⁶

1.5. Zaza Dilinin Diğer Diller Arasındaki Yeri

Bilimsel inceleme ve araştırma için uygun şartların ve imkânın olmadığı Anadolu coğrafyasında Zazacayı bizzat anadili olarak konuşan birisi tarafından ne yazık ki diğer diller arasındaki konumu belirlenememiştir. Zazaca ilk olarak başka milletlerden dilbilimciler tarafından incelenmiştir. Zazacaya ait eski yazılı bir kaynak olmaması sebebiyle şu an ki mevcut dil üzerinden, diğer İrani dillerle karşılaştırma yapılarak bu dilin hangi dil ailesinden olduğu ve tarihsel geçmişine dair açıklamalarda bulunulmuştur.

Zazacanın araştırılma geçmişi diğer yaygın dillere göre çok da eski değildir. İncelenme geçmişi yaklaşık 160 yıl öncesine dayanan Zazaca, 1856 yılında incelenmeye başlanmıştır. İlk olarak, “Rusya’nın Petersburg Bilimler Akademisi, şark dilleri üzerine bilgi edinmek amacıyla, Roslawl’da (Smolensk Eyaleti) bulunan savaş esirlerinden dil kayıtları alması için Peter Lerch’i görevlendirmiştir. P. Lerch on bir hafta kendileriyle beraber kalmıştır. Lerch’ in verdiği bilgiden anlaşıldığına göre aralarında en az üç Zazaca konuşmacı vardı: Palu’nun Kasan/ Kaşan köyünden

⁴⁶ Zülfi, Selcan, Zaza Dilinin Tarihi Gelişimi, *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 115.

Hasan, Hêni' den gelme Ali ve adı verilmeyen bir Dersimli"⁴⁷. Lerch, bu kişilerden dil kayıtları toplamış ve sonrasında da bunları yayınlamıştır. Ancak topladığı bu kayıtların analizini yapmamış olması sebebiyle Zazacanın dil ailesi içerisindeki konumunu belirleyememiştir. "Avusturyalı dilbil[i]mci Friedrich Müller de (1864) Zazaca'nın gramatik cinsiyeti ayırdettiğini farketmemiştir. Ayrıca Zazaca ile Kurmanca'nın Farsça'nın birer lehçesi olduğunu sanmıştır."⁴⁸ Müller'in bu çıkarımı doğru olmasa da sonrasında iki önemli bilgiye ulaşmıştır. Bunlardan ilki Zazaca'nın Kurmancaya ve Farsçaya göre daha eski olduğu ikincisi de dil gelişim tarihlerinin farklı olduğu tespitidir.⁴⁹ Müller Zazacayı, Kurmanciden pek çok noktada ayırmış ancak yine de Kürtçenin içerisinde Kürtçenin lehçesi olarak göstermiştir.

"Zaza dilinin diğer metinleri Alman arkeoloğu ve dilbilimcisi Albert von Le Coq tarafından yayınlandı. LeCoq Zazaca metinleri, Şam'da yaşayan ve Çermük'ten gelme Omar ibn Ali'den kaydetti (1901) ve 1903'te Berlin'de yayınladı. Kendisinin Zazaca metinleri bir kelime ve cümle listesi ile Almanca tercümeli kısa metinleri kapsamaktadır, fakat gramatik olarak incelenmemiştir."⁵⁰

Bu alanda gramer analizi de dâhil olmak üzere ilk kapsamlı çalışmayı Oscar Mann yapmıştır. O. Mann 1906 yılında Zaza bölgesine gelerek Siverek, Elazığ ve Palu'dan dil kayıtları yapmış aynı zamanda ilk olarak Zazaca'nın gramatik yapısını incelemiştir.⁵¹ Mann, Zazacanın dil analizini yaptıktan sonra birçok tespite ulaşmıştır. Mann'in yaptığı bu tespitlerin en önemlisi Zazacayı başlı başına bir dil olarak tespit etmiş olmasıdır. Mann yaptığı çalışmayı tamamlayamamış vefat etmiştir, onun yerine Karl Hadank çalışmayı devam ettirmiştir.⁵² "Oskar Mann ve Karl Hadank ilk olarak Zazacanın ve Gorancanın o zamana kadar yanlışlıkla Kürtçenin lehçesi olarak görüldüğünü öne sürüp bunların başlı başına İrani diller olduğunu yaptığı karşılaştırmalarla kanıtlamıştır."⁵³

⁴⁷ Selcan, *a. e.*, s. 116.

⁴⁸ Selcan, *a. e.*, s. 116.

⁴⁹ Selcan, *a. e.*, s. 116.

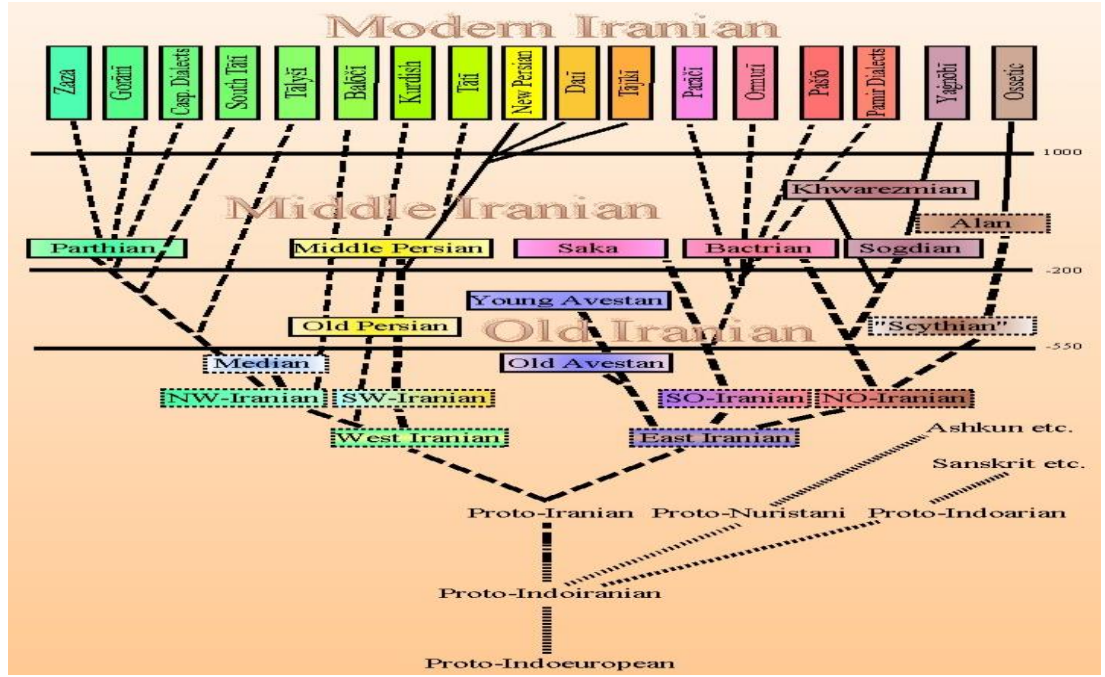
⁵⁰ Selcan, *a. e.*, s. 116.

⁵¹ Selcan, *a. e.*, s. 116.

⁵² Selcan, *a. e.*, s. 116.

⁵³ Keskin, *Zazaca Üzerine Notlar*, s. 221- 240.

Dilbilim, çeşitli yöntemlerle diller arasındaki yakınlık ilişkisini belirler. Bu yöntemler matematiksel bir doğruluğun sonucu kadar net bir sonuç almamızı olanak sağlar. Zazaca da etimolojik olarak “Zaza, Gorani Semnani'nin yanı sıra Mezanderani ve Gilaki ile yakından ilişkili olan kuzeybatı İran dilidir.”⁵⁴ Aşağıdaki haritada Zazacanın İrani diller arasındaki konumu verilmiştir.

Harita 2. İrani Diller Soyağacı⁵⁵

1.6. Zazaca ve Lehçeleri (Diyalektleri)

Zazaca, bazı çevreler tarafından kabul edilen iki ana lehçeye sahiptir. İlki kuzey, ikincisi ise güney lehçesi olarak adlandırılır.⁵⁶ Ancak kimi çevreler bunu üç olarak ele alır ve buna birde “Merkez Lehçesini” eklerler.⁵⁷ Her iki lehçenin birbirinden ayrılma tarihine dair bir tahminde bulunacak olursak bunu yaklaşık 500 yıl geriye götürebiliriz. Bu da Alevi ve Sünni mezhepsel ayrılık tarihine denk gelir.⁵⁸

⁵⁴ İlyas Arslan, “*Verbfunktionälitat und Ergavität in der Zaza- Sprache*”, http://docserv.uni-duesseldorf.de/servlets/DerivateServlet/Derivate39270/Arslan_Dissertation_Submit_Bib_A1.pdf, 15 Mart 2017. Orijinal metin:

⁵⁵ Gippert, *Die Historische Entwicklung der Zaza- Sprache*, s.154.

⁵⁶ Selcan, *a.g.e.*, s.155.

⁵⁷ Keskin, *a.g.m.*, s 7.

⁵⁸ Briddgiete, Werner, *Features of Bilingualism in the Zaza Community*, Philipps University Marburg 12 Mart 2007, s 7. Orijinal metin: “The separation of the group probably happened around 500 years

Tabii ki lehçelerin birbirinden bıçak gibi ayrılması söz konusu değildir. Bu belli bir zaman dilimi ve farklı toplumsal süreçlerin varlığını gerektirir.

Lehçelerdeki en yoğun değişim fonolojik ve leksikolojik değişimlerdir. Morfolojik değişimlere ise daha az rastlanır. “Morfolojik dil varyasyonunun dilin fonolojik değişiminden daha uzun bir süre gerektirdiğini varsayarsak, morfolojik gruplar Zazacanın lehçelerinin gerçek ayna görüntüsünü temsil eder.”⁵⁹ Morfolojik farklılıklar daha az görünse de dilin değişimine dair daha fazla bilgi vermesi, uzun bir zaman diliminde oluşmuş olması ve lehçelerin ayrımının yapılmasında daha net bir sonuca ulaştırması sebebiyle son derece önemlidir.

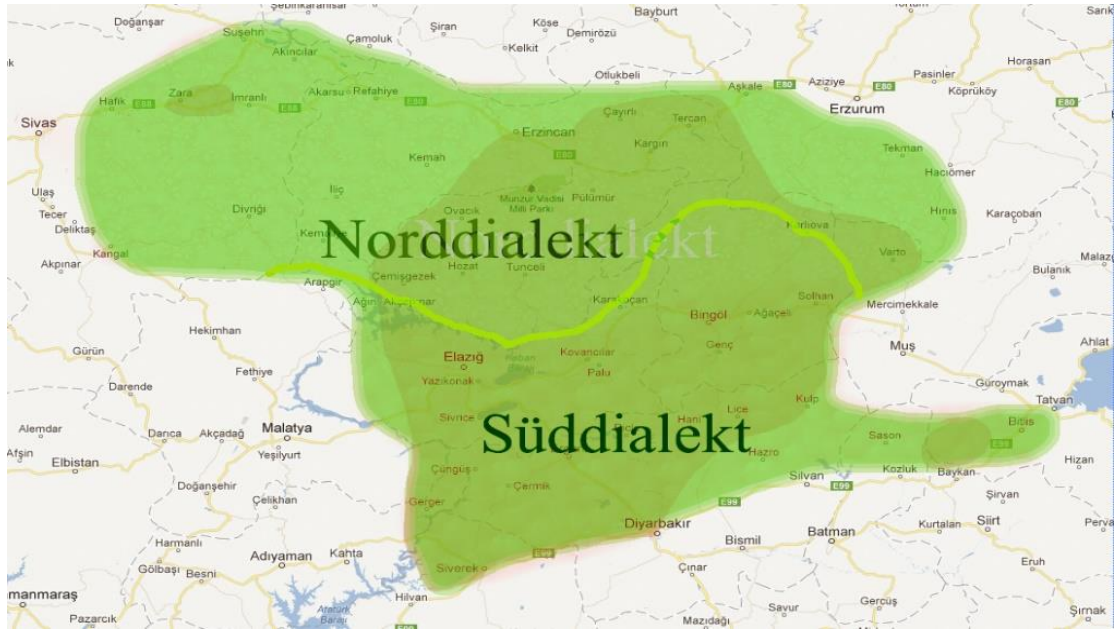
Zazacanın lehçelerinin sınırları belirlenirken bir takım faktörler etkilidir. Bunlardan en önemlisi Zazalar arasında mezhepsel farkların olmasıdır. Bu mezhebi ayrılıklar her ne kadar dilde derin bir uçurum yaratmasa da topluluklar arasındaki diyalogun zayıflamasına, ortak noktaların azalmasına sebep olmuştur. Bu durumun dil bölgeleri oluşturduğunu ve zamanla lehçeleri meydana getirdiğini varsayabiliriz. Alevi Zazaların kendi dilleri arasında, Sünni Zazaların ise kendi dilleri arasındaki paralellik göz önüne alınırsa bu tespitin doğruluğu anlaşılır. Kuzey ve Güney Lehçesi de bu doğrultuda ele alınmıştır. KL’si daha çok Alevi Zazalarda hâkimken GL Sünni Zazalarda hâkimdir. KL’si Dersim (Merkez), Varto, Hımıs, Hozat (Xozat), Tekman, Kars, Kiğı, Zara da yaygın kullanım alanı bulmuştur. GL’si Bingöl, Dicle (Piran), Palu, Elazığ, Lice, Kulp gibi diğer Zaza yerleşim yerlerinde kullanım alanı bulmuştur. Bunlar dışında diğer bir Sünni Zaza grubu ve mezhep bakımından ise *Hanefilerin* yoğun olarak yaşadığı Çermik ve Siverek Zazacası da bulunmaktadır. Selcan’ a göre Siverek ve Çermik Zazacası kuzey ve güney diyalekti ile morfolojik ortak özellikler göstermektedir.⁶⁰ Bu sebeplerle bunları ayrı bir lehçe olarak ele almak doğru değildir. Lehçe sayısı fazla olan dillerin karmaşıklaştığı göz önüne alınırsa bu doğru bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

ago when the Northern-Zaza people became followers of the less-strict Alevi religion; the Southern group remained Sunni.”

⁵⁹ Selcan, *Grammatik Der Zaza Sprache*, s. 134. Orijinal Metin: “Wenn man davon ausgeht, daß die morphologische Sprachvariation eine längere Zeitspanne in Anspruch nimmt als beim phonologischen Sprachwandel, so stellen die morphologischen Gruppen das eigentliche Spiegelbild der Zaza-Dialekte dar.”

⁶⁰ Selcan, *a.g.e.*, *Grammatik Der Zaza Sprache*, s. 134. Orijinal Metin: “Das Zaza von Siverege Und Çêrmuge hat Gemeinsame morphologische Merkmale sowohl mit dem ND als auch mit dem SD.”

Lehçelerin doğal sınırları yoktur, yani lehçeler arasına net bir sınır çizmek olanaksızdır.⁶¹ Zazacada da durum böyledir. Diyalektlerin sınırı muntazam ölçülerle birbirinden ayırlanamamaktadır. Bunların sebeplerinden birisi ve en önemlisi süregelen ve devamlı bir Zazaca eğitim-öğretim geleneğinin daha doğrusu imkânının bulunmayışdır. Diğer bir nokta ise edebiyatının çok büyük bir kısmının yazılı kaynaklara değil de sözlü kaynaklara bağlı olmasıdır bu da farklılığı arttıran diğer bir husustur. Ortak bir yazı dilinin olmaması Zazacanın en büyük dezavantajıdır. Bu durum herkesin kendi ağızıyla yazmasını bir yerde mecbur kılmakta böylelikle Zazacanın yerelde daha çok güçlenmesine ancak kendi dar çerçevesi dışına çıktığında değişikliğe uğramasını sebep olmaktadır. Aşağıdaki haritada Zazacanın kuzey ve güney sınırları belirlenmiştir.

Harita 3. Grammatik Der Zaza Sprache⁶²

1.7. Zaza Dilinin Ağzıları

Ağzılar tüm dillerde var olan dilin değişim olgusunun bir sonucudur. Tüm dillerde yaşanan bu dilsel süreç pek çok faktörün etkisiyle oluşur. Aynı dil toplulukların birbirlerinden farklı olarak yaşadıkları coğrafya, sosyal ve siyasal

⁶¹ Saussure, *a.g.e.*, s. 287- 289

⁶² İlyas Arslan, "Zonê Zazakii", *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Munzur Üniversitesi Yayınları, s. 56.

geçmişleri, dinsel kimlikleri gibi buna benzer dili değiştirip dönüştüren etkilere maruz kalmaları lehçeleri doğurduğu gibi ondan daha küçük dil topluluğu olarak sayılan ağızların da oluşumuna sebep olmuştur. Ağızları aynı ad altında birleştirmek çok zor olsada bu bir gerekliliktir. Sınıflandırma dilbilim açısından incelenmeyi kolaylaştıran bir yöntemdir. Dilbilimsel çalışmalarını kolaylaştırmasının yanı sıra dilin özeline bakılarak ana resmin daha net görünmesine olanak sağlar.

Ağız tasnifi sınırları bir cetvelle çizilecek kadar net değildir. Her ağız diğer bir ağız içinde benzerlik gösterdiği gibi aynı ağız içinde de farklılıklar görülebilir. Bu bir dil için doğal bir durumdur. Her dil zamanla aşınmaya ve değişikliğe uğrar. Bu da birbiriyle kimi açıdan benzer kimi açıdan farklı dil yuvaları oluşmasını sağlar.

Zazaca özelinde ağızları incelerken sınırları mümkün olduğunca net çizmek için birden fazla etkiyi birlikte ele almak gerekir. Ağız sınırlarının çizimi yazılı kaynağı az olan bir dilin ve hala dokümante edilememiş yerleri olduğunu da varsayarsak kolay bir iç değildir. Yanlışlık yapılmaması için dil dokümantasyonu titizlik içinde toplanmalı daha sonrasında yazıya geçirilmelidir. Ancak ağızlar aşağı yukarı ele alınacak olursa Bingöl Ağızları, Dersim Ağızları, Urfa Ağızları, Diyarbakır Ağızları diye kabaca ağız bölgeleri tasnifi yapıla bilinir. Bu yaptığımız üstünkörü bir ağız tasnifidir. Zira detaylı ele alınırsa saydığımızdan çok daha fazla alt kola ayrılır. Ancak bu çalışmamızın konusu sadece örneklem olarak belirlediğimiz köylerin ağız yapılarını incelemek olduğu için bu konuya girmiyoruz.

1.8. Çalışmada Kullanılan Zazaca Alfabe

Her dilin kendine özgü bir alfabesi olmalıdır çünkü dünyadaki bütün diller birbirinden farklı yazılır. Ne Türkçe Farsça gibi, ne de Farsça tamamen Arapça gibi yazılmaktadır.⁶³Bu yazım farklılıklarının sebebi dildeki seslerin çok çeşitli ve birbirlerinden bir yönüyle ayrılmasından gelir.

Alfabelerde amaç sesleri dile olabildiğince uyumlu bir şekilde yansıtmaktır. Diğer bir nokta ise, kullanılan alfabenin o dili okuyup yazanlar tarafından benimsenip benimsenmeme mevzusudur. Bir alfabede seslerin çok fazla olması dilde karşılıksız seslerin bulunması kafa karışıklığına yol açacaktır. Bu durum geniş kitlelerce benimsenmesini engelleyecektir. Alfabe basit, sade ve anlaşılır olmak zorundadır.

Zazaca alfabeler konusunda bütün çevrelerce mutabakat sağlanmadığı için dille az çok ilgilenen pek çok kişi bir alfabe önerisinde bulunmuştur. Bu durum iyi niyetli bir çabanın göstergesi olsa da pratik değildir. Zazaca alfabe önerilerine gelecek olursak Zazacanın kendine özgü seslerini yansıtacak pek çok alfabe şekli bulunmaktadır. Jacobson kitabında Zazacanın iki lehçesi için birbirlerine pek çok noktada benzeyen fakat bazı noktalarda her iki lehçe de ortak bulunmayan sesler nedeniyle iki farklı alfabe çeşidi kullanmayı uygun bulmuştur.⁶⁴ Keskin ise ele aldığı yazısında şiveler üstü bir Zazaca alfabe önerisinde bulunmuş. Bunu bir tablo üzerinde göstermiştir.⁶⁵Bunun yanında Musa Canpolat⁶⁶, Harun Turgut⁶⁷, Fahri Pamukçu⁶⁸ gibi yazarlar, yazdıkları eserler de daha çok kullandıkları yöreleri esas alarak Zazaca alfabe oluşturmuşlardır. Bunlara ek olarak Kürtçe için de kullanılan Vate çalışma grubunun da kullandığı Bedirhan alfabesi olarak bilinen alfabe çeşidi de vardır.⁶⁹ Bedirhan Alfabesi, yaygın olarak kullanılan bir alfabedir ve otuz bir

⁶³ C. M. Jacobson, "Zazaca Okuma- Yazma El Kitabı", Tij Yayınları, İstanbul 2009, s. 10.

⁶⁴ Jacobson, *a.g.e.*, s. 10- 120.

⁶⁵ Mesut Keskin, "Zazacadaki Alfabe Sorununa Bir Bakış ve Çözüm Önerisi", I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 13- 14 Mayıs 2011, s. 327- 349.

⁶⁶ Musa Canpolat, *Zazaca- Türkçe Sözlük*, Can Matbaacılık, İstanbul, 2006, s. 10.

⁶⁷ Harun Turgut, *Zazaca Dilbilgisi*, Tij Yayınları, İstanbul, 2009, s.10.

⁶⁸ Fahri Pamukçu, *Gramerê Zazaki*, Tij Yayınları, İstanbul, Ekim 2001, s. 43

⁶⁹ <https://ipfs.io/ipfs/Qme2sLfe9ZMdiuWsEtajWMDzx6B7VbjzpSC2VWhtB6GoB1/wiki/Zazaca.html> 07.05.2018.

harften oluşur. Biz bunlardan Dr. Selcan alfabesini baz alacağız. Selcan alfabeti 32 harften oluşur.

Bunların 24' ü sessiz harf diğer 8'i de ünlü harften meydana gelir.⁷⁰

A, b, c, ç, (ç), d, e, ê, f, g, h, (h), ı, i, k, (k), l, m, n, o, p, (p), q, r, (r), s, ş, t, (t), u, ü, v, w, x, ẋ, y, z, ż

Tezimizin dilinin Türkçe olması sebebiyle biz bu harfleri Türkçedeki Latin harfleri üzerinden açıklamayı uygun bulduk. Fakat bazı seslerin Türkçede bulunmaması sebebiyle her birinin uluslararası fonetik alfabedeki karşılıkları da ayrıca verilmiştir.

Yukarıda verdiğimiz harflerin bir kısmı pek çoğumuzun daha önce karşılaşmadığı harflerdir. Bunlardan en çok dikkat çeken şüphesiz noktalı harflerdir. Noktalı harflerdeki değişime geçmeden önce c ve ç'nin fonolojik farklılığı konusu ele alınacaktır. Bu alfabeyi tam ve eksiksiz anlamak bakımından önemlidir.

1.8.1. C ve ç'nin Fonolojik Farklılıkları

Zazacada c ve ç sesinin farklı telaffuz biçimleri vardır. Bu sesleri kullanırken bu farklılıkları dikkate alarak kullanmak Zazacayı en doğru bir biçimde konuşmaya ve anlamaya olanak sağlar. Kelime başında kullanılan c [dʒ] ve ç [tʃ] sesinden sonra onu takip eden ê, i, ü sesleri gelirse Türkçedeki kullanım şekli ile seslendirilirler.⁷¹ Buna karşılık c ve ç sesinden sonra a, e, ı, o, u sesleri gelirse c [dʒ] ve ç [tʃ] şeklinde telaffuz edilir.⁷² Ancak bu farklı telaffuz şekli Kuzey Zazacasında (Dersim, Erzincan, Sivas) yer alır, Güney için böyle bir sessel farklılık söz konusu değildir. Güney Lehçesinde Türkçedeki gibi bir kullanım vardır. Aşağıdaki haritada Kuzey diyalektiği ile ilgili örnekler verilmiştir.

⁷⁰ Zülfi Selcan, "Zazaca Alfabe ve Alfabetik Sıralama", *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 13-14 Mayıs 2011, s. 263- 264.

⁷¹ Zülfi Selcan, *a.g.m.*, s. 263.

⁷² *A. e.*, s. 263.

Harf	İPA	Kuzey Diyalekt (a, e, ı, o, u)	Harf	İPA	Kuzey Diyalekt (ê, i, ü)
c	dʒ	ca[dʒa] ‘yer’ cor[dʒor] ‘yukarı’	c	dʒ	cêr[dʒier] ‘aşağı’
c	ts	çerme [tʃermɛ] ‘deri’ çadire ⁷³ [tsadire] ‘çadır’	ç	tʃ	çite[tʃite] ‘yazma’

Tab. 1 Kuzey Lehçesi Vokaller

Kuzey diyalektinde ardıl seslerle değişen ses varyantının etkisi Güney diyalektinde görülüyor. Aşağıdaki tabloda c ve ç seslerinin güney kullanımlarındaki karşılıklarına yer verilmiştir.

Harf	İPA	Güney Diyalekt (a, e, ı, o, u)	Harf	İPA	Güney Diyalekt (ê, i, ü)
c	dʒ	ca [dʒa] ‘yer’ cor [dʒor] ‘yukarı’	c	dʒ	cêr [dʒier] ‘aşağı’
c	tʃ	çım [tʃım] ‘göz’	ç	tʃ	çit [tʃim] ‘yazma’

Tab. 2 Güney Lehçesi Vokaller ⁷⁴

1.8.2. K, p, t ve k̄ p̄ t̄ Fonolojik Farklılıklar

Bu harfler k, p, t harfleri Türkçede kullanıldıkları gibi kullanılırlar. Buna karşılık noktalı olan harfler h sesiyle beraber kullanılırlar. Yani k̄ harfi kh, p̄ harfi ph, t̄ harfi ise th’nin karşılığıdır. Keskin’e göre “Tüm kuzey ağızlarında patlamalı olan k, p, t seslerinin soluksuz eşleri de bulunmaktadır.”⁷⁵ Yani alfabede k, p, t harfine

⁷³ Burada kullanılan örnek Arslan’ın adı geçen doktorasından alıntıdır. http://docserv.uniduesseldorf.de/servlets/DerivateServlet/Derivate39270/Arslan_Dissertation_Submit_Bib_A1.pdf

⁷⁴ Tab. 1. ve Tab. 2 ‘de geçen örnekler Selcan’ın “Zazaca Alfabe ve Alfabetik Sıralama” adlı makalesinden alıntıdır.

⁷⁵ Mesut Keskin, “Zazacanın İrani diller arasındaki yeri ve özellikle Dersim’de olan durumu ve

ihtiyaç olduğu gibi k, p, t harfine de ihtiyaç vardır.

	İPA	Kuzey Diyalekti		İPA	Güney Diyalekti
k	[k']	kal [k'al] 'yaşlı'	K	[k]	Kal [kal] 'yaşlı'
p	[p']	pın [p'in] 'burundan konuşan'	P	[p]	pın [p'in] 'burundan konuşan'
t	[t']	tüye [t'yjε] 'dut'	T	[t]	Tüy [tyj] 'dut'

Tab. 3 Patlamalı Ünsüzler⁷⁶

1.8.3. H, h :

Zazacada bulunan bu her iki harfin farklı sessel karşılığı bulunmaktadır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta her iki harfin kuzey ve güney lehçesinde ortak olarak kullanılmadığıdır. Türkçede de kullanılan h [h] harfi Kl'de kullanılırken noktalı olan ħ [ħ] harfi Gl'de kullanılır. Daha çok Siverek ve Çermik Zazacasında bu sese rastlanmaktadır.⁷⁷ Palu-Bingöl ağızlarında da bu sese rastlandığı unutulmamalıdır.

	İPA	Kuzey Diyalekti		İPA	Güney Diyalekti
h	[h]	heş [heʃ] 'ayı'	[ħ]	ħeş [ħeʃ] 'ayı'	
h	[h]	heram [heram]	[ħ]	ħeram [ħeram]	

yarını", <http://www.zazaki.de/turkce/makaleler/keskin-zazacaninyeriveyarini.pdf> 9 Nisan 2018.

⁷⁶ Tabloda geçen örnekler Selcan'ın 'Zazaca Alfabe ve Alfabetik Sıralama' adlı makalesinden alıntıdır.

⁷⁷ Selcan, a.g.m., s. 266.

Tab. 4 H, h

1.8.4. R, r :

Bu seslerin kullanımında kuzey ve güney lehçesi ayrımı bulunmamaktadır. Her iki lehçede de bu harfler kullanılmaktadır. Burada dikkate alınması gereken r [r:] harfidir. Bu harf iki rr'nin yani çift r sesinin karşılığıdır. Güney ve kuzey diyalektinde aynı sese karşılık geldiği için tek bir başlık altında örnek vermeyi uygun bulduk. Aşağıdaki tabloda bu harfin kullanıldığı birkaç örnek verilmiştir.

Türkçe	Zazaca	İpa
orman	bır	[bir:]
toprak	her	[her:]
taş	keıa	[ker:a]

Tab. 5 R, r Harfleri ⁷⁸

1.8.5. Z z:

Zazacada kullanılan diğer bir ses ise z [z] ve z [z] sesidir. Bu seste diğer r ve r sesinde olduğu gibi kuzey lehçesi ve güney lehçesi ayrımı bulunmamaktadır. Burada z harfi Latin alfabesinde bulunan ve Türkçede de sıklıkla kullanılan z harfine denk gelir. Noktalı olan z [z] harfinin ise Türkçe alfabedeki karşılığı j harfidir. Biz burada sadece z harfine örnek vermeyi yeterli görüyoruz.

Türkçe	Zazaca	İpa
öd	zar	[zar]
köylü	dewız	[dewız]

Tab. 6 Z, z Harfleri ⁷⁹

⁷⁸Tabloda geçen örnekler güney lehçesi olarak sayılan Xelifon köyüne aittir.

⁷⁹ Bu tabloda geçen örnekler güney lehçesi olarak sayılan Xelifon köyüne aittir.

1.8.6. X, ẋ:

Bu harfler her iki lehçede de bulunan ve kullanılan harflerdir. Alfabemizde x [x] ve ẋ [ɣ] şeklinde telaffuz edilirler. Türkçe alfabede bulunmayan x [x] harfi herhangi bir sesin karşılığı değildir. Ancak noktalı olan ẋ [ɣ]- harfi ğ sesinin karşılığıdır. Ancak birebir karşılığıdır diyemeyiz. Her iki harfe misal vermek alfabe anlamak bakımından gereklidir. Aşağıdaki tabloda alfabemizdeki her iki sese de misaller verilmiştir.

Türkçe	Zazaca	İpa
zaman	wext	[wext]
garip	ẋerib	[ɣerib]

Tab. 7 X , ẋ Harfleri

İKİNCİ BÖLÜM

2.Ses Değişimleri

Yeryüzünde çok sayıda dil bulunmaktadır. Bunların sayısının aşağı yukarı 7000⁸⁰ kadar olduğu söylenmektedir.⁸¹ Yeryüzünde bu kadar çok dilin olması kaybolan dilleri de göz önüne alırsak insanlık için büyük bir zenginliktir. Bu zenginliğin incelenmesi araştırılması insanlığa dolayısıyla insana hizmettir.

Saussura göre dilde durağanlık diye bir şey yoktur, dilin bütün bölümleri değişkendir ve her dönemde belli oranda bir evrim görülür.⁸² Ona göre dil değişimi her halükarda gerçekleşir ancak bunun hızı farklılaşabilir. Dili bir ırmağa benzeten Saussure, ırmak akıp gider ancak bu ırmağın hızlı veya yavaş akması ikincil plandadır der.⁸³ Bu örnek dillerin değişiminin dilin doğasının gereği olduğunu ve bu değişimin kimi zaman hızlı kimi zamanda yavaş oluşması hususunu anlatması bakımından çok önemlidir.

Yaşayan tüm diller yaşadığı süreç içerisinde sürekli olarak değişip dönüşeceğine göre buna bağlı olarak Zazacada diğer tüm diller gibi zamana direnemeyerek sürekli değişip dönüşecektir. Bu değişim ve dönüşümün kaçınılmaz sonucu olarak da pek çok kelimeye yoğun bir şekilde sessel farklılığa rastlanılacaktır. Bu başlık altında tezimizin esas konusu olan Zazaca birkaç ağız özelinde yaşanan fonolojik değişimleri ele alacağız. Sözcüklerde tür ayrımı yaparak ele aldığımız bu incelemede esas itibariyle ses değişimlerinin sistematik çerçevede ilerleyen kısımlarına ağırlık vereceğiz. Ancak düzensiz ses değişikliklerine de değinilmeden geçilmeyecektir. Zazaca ses değişimlerini ele alırken sadece belirlediğimiz bazı köylerin ağızları ve buna müteakip bir tane de ilçe merkezi esas alınmıştır. Bu ağızlar, Halifan (Xelifon), Dere Köyü (Dewa Deri), Paxê Havigi, Bademli (Hasno), Üçyaka Az, Eğil (Egil) merkez ağızı olarak belirlenmiştir. Ele aldığımız bu ağızlar

⁸⁰ “Dünya dillerinin günümüzde yaşayan diller ve kaybolan diller olmak üzere belirlenmesi mevzusuna çok temkinli yaklaşmak gerekir.” Bu nedenle bu sayı sadece bir olasılıktır. Bkz. David Crystal, *Dillerin Katli*, Profil Yayınları, Kasım 2010, İstanbul, s. 15- 23.

⁸¹ Ahmet Kocaman vd. , *Dilbilim Temel Kavramlar Sorunlar ve Tartışmalar*, Dil Derneği Yayınları, Eylül 2006, İstanbul, s. 19.

⁸² Saussure, *a.g.e.* , s. 201.

⁸³ Saussure, *a.e.*, s. 201.

ve bu ağızların mensup olduğu lehçeleri de göz önüne alarak genel bir fonolojik çerçeve çizilecektir.

2.1. İsimlerde Ses Değişimleri

2.1.1. Ünsüzlerde Ses Değişimleri

Ünsüzler diğer bir adıyla konsonantların⁸⁴ tanımı şu şekilde yapılmıştır: “Konsonantların teşekkülünde hava ve seda akımı ses geçidinde belirli bir takıntıya uğrar.”⁸⁵ Yani ünsüz sesler konuşma sırasında bir engele çarparak ortaya çıkarlar. Bu engel durumunun varlığı fonolojik değişimler yaşanırken en az değişimin ünsüzlerde yaşanması olayını açıklar. Çünkü sürekli engele uğrayan bir şeyin değişmesi de doğal olarak kolay değildir. Dilde zaman içerisinde değişme yaşanabilmesi için diğer seslerin de o sesle beraber çıkarılması gerekir. Bir sesin söyleyiş itibariyle diğer sesleri çağrıştırmaması diğer seslere geçişi zorlaştırır. Bu bakımdan ünsüzler genel itibariyle ünlülere kıyasla daha kesin dil sesleri olarak kendi şekillerini muhafaza ederler.

Zazacada da ünsüzler ünlülere kıyasla daha az değişim göstermiştir. Ancak Zazaca yazılmış çok eski metinlerin elimizde bulunmaması sebebiyle değişimin tarihsel perspektifini incelemek kolay değildir. Ünsüzlerde yaşanan bu durum dilbilim açısından bir avantaj olarak ta değerlendirilebilir çünkü ünsüzler ünlülerden daha az değişim gösterdiğinden dolayı, dillerin tarihsel evrimi ve dil gruplarındaki sınıflandırmanın esas temelini oluştururlar.⁸⁶ Bu yönüyle dilbilim çalışmalarına ışık tutarlar.

Bu çalışmamızda örnekleriyle beraber fonolojik değişimi incelenecektir. İlk basamak olarak ünsüzlerde ses değişimi başlığı altında sözcük türleri sınıflandırması da yaparak başlıklar örneklerle beraber incelenecektir. Ses değişimlerine geçmeden evvel alfabemizdeki harflerin çıkış yerlerini tablo üzerinde göstermeyi yararlı

⁸⁴ Alm. Konsonant, İng. consonant, Fr. consonne manasına gelen ünsüz ses demektir. Bkz. Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 207.

⁸⁵ Muharrem Ergin, *Türk Dil bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul 2009, s. 36.

⁸⁶ Keskin, “Orta ve Eski İrani Dillerin Zazacaya Tuttuğu Işık”, *II. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 04 - 06 Mayıs 2012, s. 240.

görüyoruz. Aşağıdaki tabloda çalışmada kullanılan alfabenin ünsüzlerine ait bir tablo bulunmaktadır.

Ses Teli Çıkış Yerlerine Durumuna Göre		dudak	diş ünsüzü	diş damak	ön damak	arka damak	küçük dil	gırtlak
kapalı, patlayıcı, sızıcı	ötümsüz	p	t	ts	ʈ	k	q	
	ötümlü	b	d	dz	ɟ	g		
sürtünmeli- sı	ötümsüz	f		s	ʃ	x		h
	ötümlü	v		z	ʒ	ɣ		
yarı ünlü	ötümsüz	w			y			
nazal	ötümsüz	m		n				
yanal	ötümsüz			l				
titreşimli	ötümsüz			r				
				ɾ				

Tab. 8 Zazacanın Ünsüzleri⁸⁷

2.1.1.1. S ve Ş değişimi

Zazaca da s-ş ses karşıtlığına sık rastlanır. En çok göze çarpan durum ise Kuzey Lehçesi ve Güney Lehçesi arasındaki s ve ş karşıtlığıdır. Çoğunlukla KL’si konuşanlar s sesini kullanırken GL’si konuşanlar ş sesini kullanırlar. KL’sinde s kalın seslerin (a, e, ɪ, o, u) önünde yer alırken, ş ise ince seslerin (i, ü, ê) önünde yer alır. Ancak yine aynı lehçeden sayılan Dere Köyü (Dewa Deri) yöresi ağızı için s ve ş kullanımındaki bu sistematik durumun geçerli olmadığını görüyoruz. Saussure göre: “Kapsamı ve sınır ne olursa olsun, her ses değişimi belli bir süre ve bölgeyle sınırlıdır. Hiçbir değişim her zaman ve her yerde gerçekleşmez.”⁸⁸ Bu tespit Kuzey ağızlarından olan Dewa Deri köyüne bu ses farklılığının neden yansımadığını açıklayabilir. Nihayetinde ayırt edici olarak bilinen pek çok sesin aslında kapsayıcı bir yasa olmadığını bütün içerisinde de ayrımlar görülebildiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

⁸⁷ Selcan, *a.g.e.*, s. 137.

⁸⁸ Saussure, *a.g.e.*, s. 144.

Sızıcı diş damak ünsüzlerinden olan s fonemi aynı şekilde sızıcı ancak ön damak ünsüzlerinden sayılan ş sesi boğumlanma olarak ta birbirlerine çok yakındırlar. Bu yakınlıkları sesler arasında geçiş kolaylığı sağlamıştır.

Aşağıdaki tablolarda kullanım alanı itibariyle s ve ş ses değişimi gösterilmektedir. Burada farkın anlaşılması için üç köy kullanılması yeterlidir. Zira bazı durumlarda bazı sesler daima benzer şekilde değişir. Bu sebeple sadece genel görüntüyü yansıtmak kadar örnek verilmiştir.

2.1.1.1.1. Kelime Başında Olan Ses Değişimleri s ve ş Değişimi

Burada yaşanan değişim için KL'sinden Paxê Havigi ve Dewa Deri köyünü GL'sinden ise Xelifon köyünü örnek verdik. Görüldüğü üzere Dersim bölgesi köylerinden olan Paxê Havigi köyünde belirgin bir ses düzenine rastlıyoruz.

Sonuç itibariyle örneklem içerisinde ele aldığımız ağızlar içerisindeki s ve ş kullanımını, aşağıdaki tablolarda genel çerçevesiyle yansıtmaya çalıştık.

Türkçe	Paxê Havigi ⁸⁹	İPA	Dewa Dêri ⁹⁰	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	Kuzey Lehçesi		Kuzey Lehçesi		Güney Lehçesi	
göğüs	Şêne	[ʃene]	sêne	[ʃene]	sine	[sine]
insanlar	Sar	[sane]	şar	[ʃar]	şar	[ʃar]
sarımsak	Şir	[ʃir]	sir	[sir]	sir	[sir]
süt	Sıt	[sit]	şıt	[ʃıt]	şıt	[ʃıt]
şeker	seker	[seker]	şeger	[ʃeger]	şeker	[ʃeker]
şişe	suse	[suse]	susı	[susı]	şuşı	[ʃuʃı]
tarak	sane	[sane]	şone	[ʃone]	şonı	[ʃoni]
yağmur	sıliye	[silije]	şilli	[ʃilije]	şilli	[ʃilli]

Tab. 9 Ön Ses S, Ş Değişimi

⁸⁹ Dersim merkeze bağlı bir Zaza köyüdür. Türkçe adı Babaocağı köyüdür.

⁹⁰ Sivas'ın Kangal İlçesine bağlı bir Zaza köyüdür. Türkçe adı Dere köyüdür.

2.1.1.1.2. Kelime Ortasında Olan Ses Değişimleri: s ve ş değişimi

Kelime başında yaşanan s ve ş ses değişimini ele aldıktan sonra orta seslerde yaşanan s ve ş ses değişimine de değinmek gerekir. Zira benzer bir değişimin burada da yaşandığını s ve ş ses değişiminin sadece kelime başında olmadığını aynı ses olayının kelime ortasında da meydana geldiğini görüyoruz.

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Dewa Dêri	İPA	Xelifon ⁹¹	İPA
Lehçeler	KL		KL		GL	
ay	asme	[asme]	aşme	[aʃme]	aşm	[aʃm]
et	gost	[gost]	goşt	[goʃt]	goşt	[goʃt]
fistan	fiştan	[fiʃtan]	fistane	[fiʃtane]	viston	[viʃton]
kuzukulağı	tırsıke	[tırsıke]	tırsıke	[tırsıke]	tırşık	[tırʃık]
mercimek	niski	[niski]	nisk	[nisk]	nisk	[nisk]
yirmi	vişt	[viʃt]	vist	[vist]	vist	[vist]

Tab. 10 Orta Ses S, Ş Değişimi

2.1.1.1.2. Kelime Sonunda Olan s ve ş Değişimleri:

Kelimenin başında, ortasında meydana gelen s ve ş değişimlerinin yanı sıra kelime sonunda oluşmuş s ve ş ayrımı da bulunmaktadır. Aynı kelimenin birbirlerinden farklı kullanımları bu değişimi gözler önüne serer. Aşağıdaki tabloda kelime sonunda meydana gelen s ve ş ayrımına örnekler verilmiştir.

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Dewa Dêri	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		KL		GL	
ay	hes	[hes]	heş	[hes]	heş	[heʃ]
omuz	dos	[dos]	herme	[herme]	doş	[doʃ]
ot	vas	[vas]	vaş	[vaʃ]	vaş	[vaʃ]

⁹¹ Bingöl' ün Karlıova ilçesine bağlı bir Zaza köyüdür. Türkçe adı Halifandır.

tavşan	awres	[awres]	awreş	[awreʃ]	arwêş	[arwjeʃ]
--------	-------	---------	-------	---------	-------	----------

Tab. 11 Son Ses S, Ş Değişimi

2.1.1.2. Kelime Başında Olan z ve ẓ Değişimi:

Kuzey ve güney ağızlarında ortaya çıkan *s* ve *ş* değişimine benzer bir durumu *z* ve *ẓ* de de yaşıyoruz. Burada sistematik bir kural olarak bildiğimiz *z* sesinden sonra gelen *i*, *ü*, *ê* sesleri baştaki *z* sesini *ẓ* *sesine* dönüştürüyor. Ele aldığımız diğer ağızlarda *z* sesi olarak kullanılan bu ses Dersim'in kuzey ağızı olan Paxê Havigi köyünde ise *ẓ* ye doğru evirildiğini görüyoruz.

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Dewa Dêri	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		KL		GL	
filiz	zil	[zil]	zil	[zil]	zil	[zil]

Tab. 12 Ön Ses Z, Ẑ Değişimi

2.1.1.2.1.Kelime Ortasında veya Sonunda Meydana Gelen c, z Değişimi

Türkçe	Dewa Dêri	İPA	Eğil/ Merkez	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL		GL	
acı	tuẓ	[t'uɟ]	Tuc	[tuc]	tuẓ	[tuɟ]
ağrı	Dec	[dæc]	Dec	[dæc]	deẓ	[dæɟ]
balta	törzên	[törz'ien]	torzin	\??	torzin	[torzin]
bit	ospıc	[ospıc]	Ispıc	[ıspıc]	aşpız	[aʃpız]
endam	beẓne	[beɟnɛ]	beẓne	[beɟnɛ]	beẓne	[beɟnɛ]
gün	Roce	[rocɛ]	Roc	[roc]	roz	[roɟ]
güneş	Tic	[tic]	Tinc	[tinc]	tiz	[tiɟ]
köylü	dewıc	[dewıc]	dewıc	[dewıc]	dewız	[dewız]
oğul	Lac	[lac]	Lac	[lac]	laz	[laɟ]
sis	mız	[mıɟ]	Mıc	[mic]	mız	[mıɟ]
üzüm	eşkıc	[eʃkıc]	Işkıc	[eʃkıc]	eşkız	[eʃkız]

Tab. 13 Orta Ses ve Son Seste c, z Değişimi

2.1.1.3.Damaksillaştırma (Palatalisierung):

K ve *g* sesleri art damak ünsüzlerimizdendir. “Zazaca’nın Kuzey ağızlarında *ê/ i* ünlülerinin etkisinden ötürü *k* sesleri *ç*’ye, *g* sesleri de *c* ünsüzüne dönüşebilmektedir.”⁹² Buradaki ses değişimi daha çok Merkez ve Doğu Dersim ağızları için geçerlidir. Burada orijinalitesini koruyan ses *k/ g* varyantıdır, bu birkaç etimolojik (köken bilimsel) örnekle kanıtlanabilir.⁹³ Ancak tezimizin konusu eş süremlî⁹⁴ ses incelemeleridir dolayısıyla art süremlî⁹⁵ ses incelemeleri konusuna

⁹² <http://www.cilagazete.com/zazaki/wp-content/uploads/2015/04/e-%C3%BCn%C3%BCs%C3%BCn%C3%BCn-kullanimi-abewayir4.pdf> (27 Nisan 2018) Asmêno Bêwayir

⁹³ Adı geçen internet kaynağı (27 Nisan 2018)

⁹⁴ Dillerin tarihsel süreçlerine bakılmaksızın onları buldukları zamanda inceleyen dilbilimi çalışma yöntemidir. Bkz. Günay Karaağaç, *a.g.e.*, s. 384.

⁹⁵ Dillerin tarihsel süreç içerisindeki bağınımlarını inceler. Bkz. Ferdinand Saussure, *a.g.e.*, s. 201.

girmiyoruz. Zazacada yaşanan bu damaksillaştırma hadisesine ele aldığımız ağızlar içerisinde de rastlıyoruz. Karşılaştırdığımız ağızlar içerisinde yer alan Xelifon yöre ağızı için kelimelerin *k* ve *g* varyant hali kullanılırken, Dewa Deri ve Paxê Havigi köyü için *ç* ve *c* varyant halinin kullanıldığını görüyoruz.

2.1.1.3.1.K, ç Değişimi

Zazacanın kuzey ağızlarında ê ünlüsünden önce gelen art damak ünsüzü olan *k* sesi *ç* sesine dönüşür. Aşağıdaki tablomuzda *k* ve *ç* ses değişimlerine örnekler verilmiştir.

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Dewa Deri	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		KL		GL	
ev	çê	[tʃe]	Çê	[tʃe]	kiı	[kiı]
kız	çêneke	[tʃenɛkɛ]	Çêneke	[tʃenɛkɛ]	keynek	[kejnek]

Tab. 14 K, Ç Değişimi

2.1.1.3.2.G, c Değişimi

Damaksillaştırma ses olayı *g* ve *c* içinde geçerlidir. Ele aldığımız ağızlar özelinde Xelifon ve Paxê Havigi ağızlarını esas alarak bu ses değişikliğini göstermeyi amaçladık. Aşağıdaki tablomuzda *g* ve *c* ses değişimine bir örnek verilmiştir.

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL	
dışkı	ci	[dʒi]	Giı	[giı]

Tab. 15 G, C Değişimi

2.1.1.4. Akıcılışma (Sonorisation)

Akıcılışma bütün diller için var olan bir ses değişim sürecidir. B, d, g gibi ötümlü patlamalı ünsüzlerin v, m, y, n gibi sürtünücü olmayan, bol sesli akıcı

ünsüzlerden birine veya yarı ünlüye dönüşmesidir.⁹⁶ Bu ses olayı “bütün dillerin dil tarihlerini ilgilendiren ana ses olaylarından kabul edilirler. Söyleyiş itibariyle çok çaba gerektiren ötümlü sesler zamanla ya ötümsüzleşirler ya genizsileşirler, eğer bu yolu izlemezlerse, akıcılar, sızıcılara, yarı ünlülere dönüşürler”⁹⁷

Zazacada da bu ses olayıyla karşılaşılır. Ele aldığımız ağızlar özelinde b patlayıcı ünsüzü v sızıcı ünsüzüne dönüşür. B>v değişimine kimi zaman kelime iç sesinde, kimi zamanda kelimenin son sesinde rastlayabiliriz.

2.1.1.4.1.B, v Değişimi:

2.1.1.4.1.1.Kelime Ortasında Olan Ses Değişimleri:

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Dewa Deri	İPA	Az	İPA
Lehçeler	KL		KL		GL	
araba	areve	[arevɛ]	Arebe	[arebɛ]	‘arebı	[‘arevɛ]
dışarı	tever	[tever]	Teber	[teber]	tıver	[tever]
haber	xevere	[xeverɛ]	xebere	[xebɛrɛ]	haver	[haver]
kapı	çêver	[tever]	Çêber	[tʃeber]	ber	[ber]
karpuz	qerpuze	[qerpuzɛ]	zebeşe	[zebɛʃ]	zeveş ⁹⁸	[zevɛʃ]

Tab. 16 B, V Değişimi

2.1.1.5.H, w değişimi:

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Az	İPA
Lehçeler	KL		GL	
Kürek	hui	[hui]	Wıyi	[wıji]

Tab. 17 H, W Değişimi

⁹⁶ Günay Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2010, s. 62

⁹⁷Karaağaç, *a.g.e.*, s. 80.

⁹⁸Az ağızında karpuz kelimesi çoğu zaman baustun şeklinde de kullanılır.

2.1.1.6.H, y değişimi:

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Az	İPA
Lehçeler	KL		GL	
çeşme/ kaynak	hêni	[hjenı]	Yênı	[j'eni]
Tarla	hêga	[hiega]	Yêga	[j'ega]

Tab. 18 H, Y Değişimi

2.1.1.7.Genizsileşme (Nasalisation)

Seyrek olarak karşılaşılan ses olaylarından biri de genizsileşme ses olayıdır. Bu ses olayı geniz ünsüzlerinin benzeşme yoluyla yakınındaki ünsüzleri kendi çıkış yerlerine doğru çekmesi olarak tanımlanır.⁹⁹ İncelenen ağızlar da karşılaşılan yalnız yoğun bir şekilde rastlanılamayan kelimelerin nazal seslerden olan n ve m seslerine dönüşmesi hadisesidir.

Ele alınan ağızlarda, çok fazla karşılaşılmayan belirli bir sistematikliğe sahip olmayan ancak ağızların fonolojisinin genel resmini çizmek adına düzensiz meydana gelen bu ses olayına da yer verilmelidir. Aşağıdaki tablolarda genizsileşme ses olayına ait örnekler verilmiştir.

2.1.1.7.1.L, n değişimi

Türkçe	Çermik/ Hesto ¹⁰⁰	İPA	Eğil	İPA
Lehçeler	GL		GL	
Ayak	ning	[ning]	Lıng	[linge]
küfür	lenge	[lenge]	neng	[neng]

Tab. 19 L, N Değişimi

⁹⁹ A.g.e. ,s.

¹⁰⁰ Çermik merkeze bağlı bir köydür. Türkçe adı Korudağdır.

2.1.1.7.2.V, m değişimi:

Sürtünmeli, sızıcı, dudak ünsüzlerinden olan v sesi, sürtünmesiz aynı şekilde yine dudak ünsüzlerimizden olan nazal m sesine dönüşmüştür.

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL	
boyun	vile	[vile]	mıl	[mıl]

Tab. 20 V, M Değişimi

2.1.1.8.Uzak Aykırılma (İncontiguous dissimilation)

Uzak aykırılma ses olayı yaygınlık bakımından yöreye özgüdür. Bu ses olayına dair çok fazla örneğe rastlanılamaması da bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Bu ses olayı bir dilde yer alan seslerin çıkış yeri ve çıkış biçimi bakımından birbirinden uzaklaşması, aykırılma olarak tanımlanır.¹⁰¹ Bu kelimeler telaffuz edilirken söyleyiş güçlüğü çekilir. Birbirlerine boğumlanma açısından da çok uzaktırlar. Bu sebeplerle seyrek olarak karşılaşılır.

Aşağıdaki tabloda uzak aykırılma ses olayına verdiğimiz örnekler yer almaktadır.

2.1.1.8.1. R, l değişimi

Türkçe	Xelifon	İPA	Eğil/ Merkez	İPA	Paxê Havigi	İPA
Lehçeler	GL		GL		KL	
sinek, arı	Melşı	[mɛlʃı]	merşe	[mɛrʃɛ]	mêse	[m'iese]
kertenkele	Marvêli	[marveli]	molula	[molula]	mılawine	[mılawine]

Tablo 21. R, L Değişimi

¹⁰¹ A.g.e., s. 64.

2.1.1.9.N Ses Türemesi:

Konsonant seslerden olan nazal n sesi bazı durumlarda türemeye uğrar. Örneklerde de görüldüğü gibi bu ses türemesi vokallerden sonra gelen c ve ç harflerinden önce n sesinin açığa çıkma hadisesidir.

Ayrıca bu başlık altındaki Zazaca kelimelerde n sesinin açığa çıkmasını, konuşma esnasında n sesinin çıkma kolaylığına da bağlayabiliriz. Burada sadece ele aldığımız ağızlar içerisinde bulabildiğimiz örnekleri karşılıklı olarak gösterdik. Aşağıdaki tablolarda n sesi türemesine ait örnekler verilmiştir.

Nu+ çık

Ti+ ci

Gı+ cık

Lê+ n¹⁰²

Türkçe	Xelifon	İPA	Eğil/ Merkez	İPA
Lehçeler	KL		GL	
avuç	nuçık	[nutsık]	nunçık	[nunʃık]
güneş	tij	[tiʒ]	tinci	[tinci]
kabarık saç	gıncık	[gındzık]	gızık	[gızık]
kazan	lê	[lʲe]	lên	[lʲen]

Tab. 22 N Ses Türemesi

2.1.1.10.Y Ses Türemesi:

Zazaca da bu ses olayı yoğun bir şekilde yaşanır. Özellikle ê [ʲe] ve e [ɛ] seslerinin öncesinde ve sonrasında belli belirsiz bir y sesi kulağa sıklıkla gelir. Konuşma içerisinde sıklıkla karşılaştığımız bu ses, yoğun bir biçimde kullanılır. Örnek: dên> deyn, ‘borç’ kena> keyna ‘kız’ vb.

¹⁰² Buradaki türeme diğer örneklerde var olan türemeden ayrılıyor. Bu kelime örneğinde n sesinin türemesini söyleyiş esnasındaki çıkma kolaylığına bağlayabiliriz.

Y sesinin sıklıkla kullanılmasının sebebi *ê* ve *e* seslerinin Zazacada çokça kullanılıyor olmasıdır. Şöyle ki *ê* ve *e* sesleri kelime içerisinde y sesinin çıkma kolaylığını artırır. Bu durum da y sesinin kimi zaman baskın kimi zamanda belli belirsiz çıkmasına neden olur. Bu sebeple çoğu zaman *ê* ve *e* ile beraber belli belirsiz bir y sesiyle karşılaşmıştır. Diğer bir taraftan i sesi için de *e* ve *ê* seslerindeki benzer duruma rastlanmıştır. Tek başına kullanılamayan bu vokaller yanında bir de y sesine ihtiyaç duymuştur.

Verilen örneklerde belli belirsiz bir y sesine değil de dinleyici tarafından rahatlıkla duyulabilen y türemesine ait örnekler ağırlık verilmiştir.

Aşağıdaki tablolar da iki başlık altında ele alınan y ses türemesine ait birkaç örnek verilmiştir.

2.1.1.10.1.Kelime başında olan y sesi türemesi:

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	GL		GL	
cuma	êni	[jɛni]	yeni	[jɛni]
duvar	diyes	[dijɛs]	dês	[d'ɛs]

Tab. 23 Ön Ses Y Türemesi

2.1.1.10.2.Kelime sonunda y sesi türemesi:

Türkçe	Çermik/ Hasno	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL	
dut	tüe	[tyɛ]	tuy	[tuj]
kıl	mue	[muɛ]	muy	[muj]
tilki	lue	[luɛ]	luy	[luj]

Tab. 24 Son Ses Y Türemesi

2.1.1.10.3. Kelime ortasında olan y sesi türemesi:

İncelenen ağızlar özelinde iç seste görülen y türemesi, i+ y şeklinde oluşur. Aşağıdaki tabloda orta seste y türemesi meydana gelmiştir.

Türkçe	Az	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	GL		GL	
sinek	miyes	[mijɛs]	mês	[m'ɛs]
duvar	diyes	[dijɛs]	dês	[d'ɛs]

Tab. 25 Orta Ses Y Türemesi

2.1.1.11.H Ses Türemesi:

Dili kullanırken meydana gelen diğer bir ses olayı da e'nin önünde yer alan h sesinin türemesi hadisesidir. Bu ses olayı kelime ön sesinde vokal seslerin hemen önünde gerçekleşir. Bu ses olayının yaşandığı kelimelerin çoğu yabancı kökenlidir. Zazacaya diğer dillerden geçen bu kelimeler söyleyiş kolaylığı olması sebebiyle kelime başlarında türemeye uğrarlar. Engur: Far.¹⁰³, riş: Far.¹⁰⁴, erug: Tr.¹⁰⁵ kökenli sözcüklerdendir.

Aşağıdaki tabloda incelenen ağızlardan Paxê Havigi ağızı ve Xelifon ağızının karşılaştırılması yapılmıştır. Bu ses olayına ait tespit edilen sözcük türü itibari ile de isim olan örnekler tablo üzerinde sıralanmıştır.

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL	
Erik	hörige	[hörige]	erug	[erug]
sakal	hêrdise	[h'erdise]	êrdiş	[j'erdif]
üzüm	hengure	[hengure]	engur	[engur]

Tab. 26 H Ses Türemesi

¹⁰³ Ziya Şukûn, *Farsça- Türkçe Lûgat II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996, s. 1046.

¹⁰⁴ A.g.e., s. 192.

¹⁰⁵ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 337.

2.1.1.12.Göçüşme (Metathesis):

Göçüşme yer değiştirme olarak ta adlandırılır. Bir söz içerisindeki iki ses biriminin yer değiştirmesi olayına göçüşme diyoruz.¹⁰⁶ “Telaffuzu kolaylaştırmak için, dildeki en az çaba yasasının¹⁰⁷ etkisiyle, seslerin boğumlanma yeri ve tarzına göre sözcük içinde yeniden sıralanması”¹⁰⁸ hadisesidir. Göçüşme ses olaylarından biridir ve çok sık rastlanılmaz.

Zazacada da bu düzensiz ses olayına rastlanılır. Oluşum biçimine göre belli bir sistematikliği yoktur. Yani bu ses olayının net olarak belirli seslerden sonra veyahut belirli seslerden önce kullanıldığı söylenemez. Bunun için net bir ölçü bulunmamaktadır. Ancak seslerin yönü itibariyle çıkarımda bulunulursa daha çok *r* ve *n* sesinden sonra gelen diş dudak, damak ünsüzleri yer değiştirir.

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Eğil/ merkez	İPA
Lehçeler	KL		GL	
cins	cısn	[dzısn]	cıns	[dʒıns]
değirmen	arê	[ar'e]	ayre	[ajr'e]
tavşan	awres	[awres]	erweş	[erweş]

Tab. 27 Göçüşme

2.1.2.Ünlülerde Ses Değişimleri:

Ünlüler “Akciğerlerden gelen havanın ses yolunda herhangi bir engelle karşılaşmadan akışı ve ses tellerinin titreşmesi sonucu oluşan biçimlendiricilerin çok

¹⁰⁶ Karaağaç, *a.g.e.*, s. 436.

¹⁰⁷“Gereksiz yapılardan, tekrarlardan kaçınmak; sözü dolaysız ekonomik ama etkili biçimde söylemek olarak tanımlanır”. En az çaba ilkesinin ayrıntılı anlatımı için bkz. Hasene Aydın, “Dilde En Az Çaba İlkesi Üzerine”, *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, Nobel bilim ve Araştırma Merkezi Yayınları, 1-6, 2011, s. 22- 69.

¹⁰⁸ İbrahim Tosun, *Ardahan İli Ağızlarının Ses ve Şekil Özellikleri*, Ankara 2016, Payda Yayıncılık, s. 116.

belirgin bir yapı ortaya koyduğu sestir¹⁰⁹. Ünlülerin en belirgin özelliği ağız açık bir şekilde yani ağız kapanmasına gerek olmadan seslerin çıkarılabiliyor olmasıdır. Ayırıcı diğer bir özelliği de tanımda da belirtildiği gibi bu sesler çıkarılırken mutlaka ses tellerinin titremesi durumudur.

Bütün dillerde ünlülerin sayısı ünsüzlerin sayısından azdır. Bazı dillerde ünlülerin sayısı azken, bazı dillerde biraz daha fazladır.¹¹⁰ Zazacada da ünlülerin sayısı ünsüzlerin sayısından azdır. Bu ünlü seslerin bir kısmı kimi ağızlarda kullanım olanağı bulurken kimi ağızlarda kullanım olanağı bulamaz. Alfabemizdeki ünlüleri gösteren tablo aşağıdadır.

		ön	orta	Son
Ağız açıklığına göre	kapalı	i	ü ı	u
	yarı kapalı	ê	(ə)	o
	yarı açık		e	
	Açık		a	

Tab. 28 Zazacanın Ünlüleri¹¹¹

Bunlara ek olarak ünlülerin yuvarlaklık ve düzlük vb. nitelikleri yapılan çalışmada sıkça kullanılacaktır. Bu sebeple ünlülerin bu yönü de tablo üzerinde gösterilmiştir. Aşağıdaki tabloda ünlülerin niteliklerine yer verilmiştir.

	Geniş		Dar	
	Kalın	İnce	Kalın	İnce
Düz	a	e	ı	î
Yuvarlak	o	ö	u	ü

Tab. 29 Ünlülerin nitelikleri¹¹²

¹⁰⁹ Vardar, a. g. e. ,s 206.

¹¹⁰ Karaağaç, a. g. e., s.830.

¹¹¹ Bu tablo Selcan'ın Grammatik Der Zaza Sprache kitabı s. 137 den alınmıştır

¹¹² <http://www.tdk.gov.tr>. (10.10.2018)

2.1.2.1.Yuvarlaklaşma (Rounding):

Düz bir ünlünün yuvarlak bir ünlüye dönüşmesi haline yuvarlaklaşma diyoruz.¹¹³ Burada da diğer pek çok başlık altında görülen düzenli ses değişikliklerini tekrar rastlanmaktadır. Zazaca da yuvarlaklaşma ses olayı, ön seste yaşandığı gibi ara seslerde de yaşanır. Bunlardan en sık yaşananı *a- o* değişimidir. Paxê Havigi köyü ve Eğil merkez ağızı karşılaştırılmasında bu değişime çok fazla rastlanır. Ele alınan ağızlarda bir ağızda kelime içerisinde *a* sesi baskınsa, bunun genel manada diğer kelimelere de etki ettiği görülmektedir. Aynı şey *o* sesi için de geçerlidir. Diğer bir yuvarlaklaşma hadisesi ise *ı*'dan *u*'ya doğru olan değişimdir. Bu ses değişimine *a- o* değişimi kadar sık rastlanmaz. Ancak yinede ele alınan ağızlar özelinde bu ses değişikliği ile karşılaşmaktadır.

“Dilde değişme bir düzene bağlı olarak vukua gelir. Bu düzen dilin her alanında geçerliliğini korur”.¹¹⁴Verilen örnekler özelinde ağızların fonolojisinin de belirli bir doğrultuda ilerlediği sonucuna varılabilmektedir. Yani dildeki sistem olgusu burada devreye giriyor, her dilin bir sistemi olduğu buna paralel olarak ağızlarında sistemlerinin olduğudur. Sonuç olarak; bütün bunlarla beraber ağızlar içerisinde genel görüntüde çok fazla yer edinen ses değişiklikleri yani ağızı, ağız yapan belirgin ses değişiklikleri gözler önüne serilmiş olacaktır.

2.1.2.1.1. A, o Ses Değişimi:

Burada düz ve geniş vokallerden olan *a* sesinin bazı ağızlarda *o* ya dönüştüğünü görülmektedir.

Aşağıdaki tabloda Zazaca *a- o* ses değişimine örnekler verilmiştir.

Türkçe	Paxê havigi	İPA	Eğil	İPA
Lehçeler	KL		GL	
balık	mose	[mose]	mase	[mase]

¹¹³ Vardar, *a.g.e.*, s. 226.

¹¹⁴ Üçok, *a.g.e.*, s.82.

diş	dizon	[dizon]	dıdan	[dıdan]
ekmek	non	[non]	nan	[nan]
üvey	domarie	[domariɛ]	damari	[damari]
yılan	mor	[mor]	mar	[mar]
yoğurt	most	[most]	mast	[mast]

Tab. 30 İsimlerde A- O Değişimi

2.1.2.1.2.I, u Ses Değişimi:

Ele alınan ağızlar içerisinde sıkça rastlanılan yuvarlaklaşma ses olayına *ı* dan *u*'ya doğru meydana gelen ses değişimi olayında da rastlanmaktadır. Vokal, nitelik bakımından da dar seslerden olan *ı* sesi, *u* geniş yuvarlak ünlüsüne dönüşmektedir.

Türkçe	Paxê havigi	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL	
kaş	buri	[buri]	bıri	[biri]
armut	muriye/ muri	[murije]	mıfa	[mır:a]
kış	zumıst	[zumıst]	zımıston	[zımıston]

Tab. 31 İsimlerde I, U Ses Değişimi

2.1.2.2.Ünlü Daralması (Breaking):

Geniş ünlülerin daraltma etkisi yaratan bazı ünsüzlerin de etkisi ile bazı seslerinin daralması olayına ünlü daralması¹¹⁵ denilmektedir. Geniş ünlülerden olan *a*, *e* ünlüsü *ı*, *u* dar ünlüsüne dönüşerek daralmıştır.

Aşağıdaki tabloda incelenen ağızlarda meydana gelen ünlü daralmasına örneklere yer verilmiştir.

¹¹⁵ Karaağaç, *a.g.e.*, s. 97.

2.1.2.2.1.A /e/, ı Değişimi

Türkçe	Xelifon	İPA	Eğil/ Merkez	İPA
Lehçeler	KL		GL	
kuru üzüm	eşkız	[ɛʃkiʒ]	ışkıc	[iʃkiɟ]
bit	aspız	[aʃpiʒ]	ıʃpıc	[iʃpiɟ]

Tab. 32 İsimlerde a /e/, ı değişimi

2.1.2.2.2.O, u Değişimi:

Sıklıkla karşılaşılan vokal ses değişimlerinden biri de *o- u* seslerinin değişimidir. Ele alınan ağızlar içerisinde Xelifon yöre ağızında *o* sesi baskınken, Az ağızında ise *u* sesi baskındır. Bu durum ağızların ses düzeninde bu vokal sesinin önemli bir yer edindiğine işaret eder. Aşağıdaki tabloda *o- u* ses değişimine ait örnekler verilmiştir.

Türkçe	Xelifon	İPA	Az	İPA
Lehçeler	GL		GL	
adam	cormiyerd	[ɟormijerd]	cumiyerd	[ɟumijerd]
allah	homa	[homa]	huma	[huma]
ekmek	non	[non]	nun	[nun]
inek	monga	[monga]	munga	[munga]
isim	nomı	[nomi]	nume	[numε]
mayıs	gulon	[gulon]	gulun	[gulun]
üvey	domari	[domari]	dumari	[dumari]
yaz	omnon	[omnon]	umnun	[umnun]
yüzük	gıstonı	[gıʃtoni]	gıʃtunı	[gıʃtuni]

Tab. 33 İsimlerde O, U Değişimi

2.1.2.3. Ses değişimi (Diphthongization)

2.1.2.3.1.O- ue ses değişimi:

Tek ünlü ses olan o sesi çift ünlü ses olan ue'ye dönüşür. Belli bir dönemde ve belirli bir toplulukta ses değişimlerinin izlediği genel bir doğrultu vardır.¹¹⁶ Örnek kelimeler bu durumu kanıtlar niteliktedir. Yani bir kelime için belli yerlerde *ue* kullanımı varsa bu diğer kelimelerde de aynı özelliğin devam ettiğinin göstergesi olabilmektedir. Bu durum çok belirgin bir fonolojik değişimi gösterirken dillerdeki sistematik yapıya da vurgu yapar. Aynı Őeyi *o* sesinin kullanımı içinde söylenebilir. *O* sesinin baskın olduğu ve kullanıldığı bir ağızda *ue* kullanımına istisnaidir. Dilin fonetiğindeki bu sistematiklik gerçekten de Őařırtıcıdır. Bu sese dair çok sayıda örnek verilebilir aşağıdaki tabloda çift ses değişimine ait birkaç örnek verilmiştir.

Türkçe	Az	İPA	Xelifon	İPA
at	astuer	[astuer]	astor	[astor]
balta	tuerzin	[tuerzin]	torzin	[torzin]
bayram	rueşun	[ruεfun]	roşon	[roşon]
çuvaldız	gueçin	[gueçin]	goçin	[goçin]
dana	guelik	[guelik]	golık	[golik]
diz	çuek	[çuek]	çok	[çok]
dolu	tuerg	[tuerg]	torgı	[torgı]
domuz	xuez	[xuez]	xoz	[xoz]
döşek	dueşek	[duεřek]	doşek	[doşek]
et	gueşt	[gueşt]	goşt	[goşt]
göl	guel	[guel]	gol	[gol]
görümce	guerim	[guerim]	gorım	[gorım]
kulak	gueş	[guεř]	goş	[goş]
omuz	dueş	[duεř]	doş	[doş]

¹¹⁶ Saussure, *a. g. e.*, s. 211.

oruç	rueci	[ruɛdʒi]	rojı	[roʒi]
post	puest	[puɛst]	post	[post]
saç	puer	[puɛr]	por	[por]
söz	suez	[suez]	soz	[soz]
tepe	kue	[kuɛ]	ko	[ko]
tuz	suel	[suɛl]	sol	[sol]
yakacak odun	kueli	[kuɛli]	koli	[koli]

Tab. 34 İsimlerde O- Ue Değişimi

2.1.2.3.2.O- ua Ses Değişimi:

Xelifon ağızında tek ses birimi olan o sesi, Az ağızında ise çift ses birimi olan ua' ya dönüşmüştür. Aşağıdaki tabloda çift ses değişimine ait örneklerle yer verilmiştir.

Türkçe	Az	İPA	Xelifon	İPA
ceviz	guaz	[guaz]	goz	[goz]
göl	gual	[gual]	gol	[gol]
kabuk	tualı	[tualı]	tolı	[tolı]
kör	kuar	[kuar]	kor	[kor]
tuz	sual	[sual]	sol	[sol]

Tab. 35 İsimlerde O- Ua Ses Değişimi

2.1.2.3.2.3.A- ia (iya) ses değişimi:

Eğil merkez ağızında tek ses olan a sesi Paxê Havigi köyü ağızında çift ses olan ia' ya dönüşmüş tek sesbirimi olan ses çift sesbirimine dönüşmüştür. Aşağıdaki tabloda bu ses olayına ait örneklerle yer verilmiştir.

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Eğil/ merkez	İPA
Lehçeler	KL		GL	

bel	miyane	[mijane]	mane	[mane]
çoban	şiane	[ʃiane]	şane	[ʃane]
erkek	ciamerd	[dʒiamerd]	carmed	[dʒarmed]

Tab. 36 İsimlerde A- İa Ses Değişimi

2.1.2.4. Tek Ses Değişimi (Monophthongization):

2.1.2.4.1. Ew- o ses değişimi:

Bu ses değişiminin en açık bir şekilde görüldüğü iki köy örneği ele alınmıştır. Aynı lehçe içindeki farklı köylerden alınan örnekler de gösteriyor ki bu durum diğer belirgin ses değişimleri de göz önüne alınırsa hep aynı yönde ilerleyen bir değişimdir. Ancak bu oluşum bir diğer ağızı çok fazla ilgilendirmiyor olabilir. Bu ses değişimi sadece iki köy ağızı altında değerlendirilmiştir. Bu ses değişimine o ağız özelinde birçok örnek vere biliniz. Aşağıdaki tabloda da *ew (aw)*'den *o*'ya doğru yaşanan ilerlemenin kelime örnekleri verilmiştir.

Türkçe	Eğil/ Merkez	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	GL		GL	
Bingöl	çewlik	[çewlik]	çolik	[çolik]
kayın baba	vıstewre	[vıstewre]	vıstorı	[vıstorı]
sac	tewk	[tewq]	toq	[toq]
sığır çobanı	gawon	[gawon]	gaon	[gaon]
su	awk	[awk]	ok	[ok]

Tab. 37 İsimlerde Ew-O Ses Değişimi

2.2.Sıfatlarda Ses Değişimleri:

2.2.1.Ünsüzlerde Ses Değişimleri:

2.2.1.1.S ve Ş değişimi:

2.2.1.1.1.Kelime Başında Meydana Gelen Ses Değişimleri:

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL	
siyah	şia	[ʃia]	siya	[sija]
altı	ses	[ses]	şeş	[ʃeʃ]
gümüş	şêm	[ʃem]	sim	[sim]
hafif	senik	[senik]	şenik	[ʃenik]

Tab. 38 Sıfatlarda Ön Ses Değişimi

2.1.1.1.2.Kelime Ortasında Meydana Gelen Ses Değişimleri:

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL	
aç	vêsan	[viesan]	vêşon	[vieʃon]
susuz	têsan	[tiesan]	têşon	[tieʃon]
yirmi	vişt	[viʃt]	vist	[vist]
hoş	wes	[wes]	weş	[weʃ]

Tab. 39 Sıfatlarda Orta Ses Değişimi

2.2.1.2.Kelime Başında Olan z, z Değişimi:

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Dewa Deri	İPA
Lehçeler	KL		KL	

kuru	zia	[zia]	züa	[zya]
bir	zü	[zy]	zu	[zu]

Tab. 40 Kelime Başında Olan Z, Z Değişimi

2.2.1.2.1. Kelime Sonunda Olan z, j ve c değişimi:

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Dewa Deri	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		KL		GL	
küçük	qız	[qız]	qic	[qic]	qız	[qız]
sivri	tuş	[t'uz]	tuz	[tuş]	tuz	[tuş]

Tab. 41 Sıfatlarda Kelime Sonunda Olan Z, Z Ve C Değişimi

2.2.1.3.V, b Değişimi:

2.2.1.3.1. Kelime Sonunda Meydana Gelen Ses Değişimi:

Türkçe	Dewa deri	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL	
kötü	xırab	[xırab]	xırav	[xırav]

Tab. 42 Sıfatlarda kelime sonunda meydana gelen v, b ses değişimi

2.2.1.4.H, w değişimi:

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Az	İPA
Lehçeler	KL		GL	
serin	honık	[honık]	wenık	[wenık]
ufak	hurdi	[hurdi]	wurdı	[wurdı]

Tab. 43 H, W Değişimi

2.2.1.5. Tek Ses Değişimi (monophthongization): Ew-o ses değişimi

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL	
iyi, eli açık	hewl	[hɛwl]	hol	[hol]

Tab. 44 Sıfatlarda Tek Ses Değişimi

2.2.1.6. Damaksıllaştırma (Palatalisierung):

Türkçe	Dewa Deri	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL	
genç	cênc	[dʒienc]	gênc	[gienc]

Tab. 45 Sıfatlarda Damaksıllaştırma

2.2.2. Ünlülerde Ses Değişimleri:

2.2.2.1. O, a, u ses değişimi:

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Az	İPA	Eğil/ Merkez	İPA
Lehçeler	KL		GL		GL	
elli	poncas	[p'ocas]	puncas	[puncas]	pancas	[pancas]

Tab. 46 Sıfatlarda O, A, U Değişimi

2.3. Zamirlerde Ses Değişimleri:

Zamirler isimlere oranla sözcük türü itibariyle daha az sayıdadır. Bu sebeple, bu bölümde başlık sayısı azaltılmış daha az fonetik değişikliğe yer verilmiştir.

2.3.1.Ünsüzlerde Yaşanan Ses Değişimleri:

2.3.1.1.Ön Ses ve Orta Ses s ve ş Değişimi:

Türkçe	Paxê havigi	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL	
siz	sıma	[sıma]	şıma	[ʃıma]

Tab. 47 Zamirlerde Ön Ses Ve Orta Ses S Ve Ş Değişimi

2.3.1.2.Z, c ve z değişimi:

Türkçe	Paxê havigi	İPA	Xelifon	İPA	Dewa Deri	İPA
Lehçeler	KL		GL		KL	
orası	uza	[uza]	uza	[uza]	uca	[udʒa]

Tab. 48 Zamirlerde Z, C Ve Z Değişimi

2.3.1.3.X, h değişimi:

Türkçe	Paxê havigi	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL	
kendi	ho	[ho]	xo	[xo]

Tab. 50 Zamirlerde X, H Değişimi

2.3.2.Ünlülerde Ses Değişimleri:

2.3.2.1.O- a- u değişimleri:

Türkçe	Paxê havigi	İPA	Xelifon	İPA	Az	İPA
Lehçeler	KL		GL		GL	

kim ¹¹⁷	kam	[kam]	kom	[kom]	kum	[kum]
--------------------	-----	-------	-----	-------	-----	-------

Tab. 51 Zamirlerde O, A, U Değişimi

2.3.2.2.Ew-o ses değişimi (monophthongization)

Türkçe	Eğil/ merkez	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	GL		GL	
kimse	çew (kes ¹¹⁸)	[ʃew]	ço	[ʃo]

Tab. 52 Zamirlerde Ew-O Ses Değişimi

2.3.2. Zarflarda Ses Değişimleri:

2.4.1.Ünsüzlerde Ses Değişimleri:

2.3.2.1.S ve ş değişimi:

Türkçe	Paxê havigi	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL	
gece	sewe	[sewe]	şew	[ʃew]

Tab. 53 Zarflarda S, Ş Değişimi

2.3.2.2.Z ve j değişimi:

Türkçe	Paxê havigi	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL	

¹¹⁷ Kim sözcüğü cümle içerisinde kimi zaman zamir kimi zamanda sıfat görevi üstlenebilir. Biz bu kelimeyi zamir olarak varsaydık.

¹¹⁸ Bu kelime yerine kes (kimse) kelimesi de kullanılır.

fazla	zêde	[zʲedɛ]	zêde	[zʲedɛ]
dün	vızêri	[vʲizʲeri]	vızêr	[vʲizʲer]

Tab. 54 Zarflarda Z, J Değişimi

2.3.2.3.H Ses Türemesi:

Türkçe	Dewa Deri	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL	
geç	herey	[herɛj]	êre	[ʲerɛ]

Tab. 55 Zarflarda H Ses Türemesi

2.3.2.4.Y Ses Türemesi:

Türkçe	Dewa Deri	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL	
tekrar	reyna	[rejna]	rêna	[rʲena]

Tab. 56 Zarflarda Y Ses Türemesi

2.3.2.5.Ünlülerde Ses Değişimleri:

2.3.2.6.Yuvarlaklaşma (Rounding):

2.3.2.6.1. A- o değişimi:

Türkçe	Paxê havigi	İPA	Xelifan	İPA
Lehçeler	KL		GL	
daha	hona	[hona]	hama	[hama]
zaf	zof	[zof]	zaf	[zaf]

Tab. 57 Zarflarda A- O Değişimi

2.3.2.7. O- ue değişimi (diphthongization):

Türkçe	Az	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	GL		GL	
sefer, defa	duerim	[duerim]	dorım	[dorım]

Tab. 58 Zarflarda O- Ue Değişimi

2.3.2.8.Ünlü Daralması (Breaking):

2.3.2.8.1. O- u Değişimi:

Türkçe	Az	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	GL		GL	
o ana kadar	hetun	[hata]	heton	[heton]

Tab. 59 Zarflarda O- U Değişimi

2.4.2.4.Göçüşme (Metathesis):

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	GL		GL	
bu yıl	esmer	[esmer]	emser	[emser]

Tab. 60 Zarflarda Göçüşme

2.4. Fiillerde Ses Değişimleri:

2.4.1. Ünsüzlerde Ses Değişimleri:

2.4.1.1.Baş, Orta ve Son kelimedede s ve ř Değişimleri:

Türkçe	Paxê	İPA	Xelifon	İPA
--------	------	-----	---------	-----

	Havigi			
Lehçeler	GL		GL	
atmak	estene	[ɛstɛnɛ]	eştış	[ɛʃtɪʃ]
içmek	sımitene	[ʃimitɛnɛ]	şımitış	[ʃimitɪʃ]
kırmak	sıkıtene	[sikıtɛnɛ]	şıkıt	[ʃikit]

Tab. 61 Fiillerde S, Ş Değişimi

2.4.1.2.Z, c ve z değişimi:

Türkçe	Paxê havigi	İPA	Xelifon	İPA	Dewa Deri	İPA
Lehçeler	KL		GL		KL	
ağrıyor _f	dezena	[dɛzɛna]	dezyena	[dɛzjɛna]	decena	[dɛdʒɛna]
çıkart _{f_{gnz}}	veze	[vɛzɛ]	vez	[vɛʒ]	vece	[vɛdʒɛ]
evlenmek _{f_{mk}}	zewizyaene	[zewizjaɛnɛ]	zewizyayış	[zewijayɪʃ]	zeveciya ene	[vɛdʒɛ]
söyle _{F_{ek}}	Vaze	[vazɛ]	vaz	[vaʒ]	vace	[vadʒɛ]

Tab. 62 Fiillerde Z, Z, C Değişimi

2.4.1.3.V- b- m değişimi:

Türkçe	Paxê havigi	İPA	Xelifon	İPA	Dewa Deri	İPA
Lehçeler	KL		GL		KL	
ağlıyor _{f_{sz/f}}	bervena	[bɛrvɛna]	bermena	[bɛrmɛna]	berbena	[bɛrbɛna]

Tab. 63 Fiillerde V- B- M Değişimi

2.4.1.4. Damaksillaştırma (Palatalisierung)

2.4.1.4.1. G- c değişimi:

Türkçe	Paxê havigi	İPA	Xelifon	İPA	Dewa Deri	İPA
Lehçeler	KL		GL		KL	
alıyor f _{sz/f}	cena	[dzɛna]	gena	[gɛna]	cena	[dʒɛna]
geziyor/ dönüyor f _{sz/f}	cerena	[dzɛrena]	geyrena	[gɛjrɛna]	cerena	[dʒɛrena]

Tab. 64 Fiillerde G, C Değişimi

2.5.1.5. H- y değişimi:

Türkçe	Az	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	GL		GL	
küsmek f _m	yêrs biyayış	(jɛrs bijayıf)	hêrs biyayış	(hɛrs bijajıf)

Tab. 65 Fiillerde H, Y Değişimi

2.5.1.5.6. H, w değişimi:

Türkçe	Az	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	GL		GL	
güldü f _{gz}	wuya	[wuja]	huya	[huja]

Tab. 66 Fiillerde H, W Değişimi

2.5.1.7. H Ses Türemesi:

Türkçe	Dewa Deri	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL	
satın almak f _{mk}	hêrnaene	[hîrnae nɛ]	êrnayış	[jernajɨ]
duyurmak f _{mk}	eşnayine	[ɛsjaɛnɛ]	hêsnayış	[jesjajɨ]

Tab. 67 Fiillerde H Türemesi

2.5.1.8. W Ses Türemesi:

Türkçe	Dewa Deri	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL	
kalkıyor f _{sz/f}	urzena	[urzena]	wurzena	[wurzena]

Tab. 68 W Ses Türemesi

2.5.2. Ünlülerde Ses Değişimleri:

2.5.2.1. O- ue değişimi (diphthongization):

Türkçe	Az	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	GL		GL	
sattı f _{gz}	ruet	[ruet]	rot	[rot]

Tab. 69 Fiillerde O- Ue Değişimi

2.5.2.2. O- u- a değişimi:

Türkçe	Paxê havigi	İPA	Xelifon	İPA	Az	İPA
Lehçeler	KL		GL		GL	
biliyor f _{sz/f}	zana	[zana]	zona	[zona]	zuna	[zuna]
söylüyor f _{sz/f}	vana	[vana]	vona	[vona]	vuna	[vuna]
koşmak f _{mk}	voz daene	[voz daene]	vaz dayiş	[vaz daji]	vaz dayiş	[vaz daji]
oturmak f _{mk}	ro niştene	[ro niştene]	ru niştiş	[ru niştiş]	ru niştiş	[ru niştiş]

Tab. 70 Fiillerde O- U- A Değişimi

2.5.2.3. Tek Ses Değişimi (monophthongization):

Türkçe	Paxê havigi	İPA	Dewa deri	İPA	Hasno	İPA
Lehçeler	KL		KL		GL	
aldı f _{gz}	guret	[guret]	guret	[guret]	girowt	[girowt]
düştü/yoruldu f _{gz}	kot	[kot]	kewt	[kewt]	kewt	[kot]

Tab. 71 Fiillerde Tek Ses Değişimi

2.5.2.4. Yuvarlaklaşma (Rounding):

2.5.2.4.1. I- u Değişimi:

Türkçe	Paxê Havigi	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	GL		GL	
yazmak F _{mk}	nustene	[nustene]	niştiş	[niştiş]

öğrenmek F _{mk}	mısaene	[mısaɛnɛ]	musayış	[musaji ʃ]
-----------------------------	---------	-----------	---------	---------------

Tab. 72 Fiillerde Yuvarlaklaşma

2.6. Edat ve Bağlaçlarda Ses Değişimleri:

2.6.1. Ünsüzlerde Ses Değişimleri:

2.6.1.1. N Ses Türemesi:

Türkçe	Hasno	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	GL		GL	
az	tayn	[tajn]	tay	[tay]
şimdi	nıka	[nıka]	ıka	[ıka]

Tab. 73 Edat Bağlaçlarda N Türemesi

2.6.1.2.V, b Değişimi:

Türkçe	Dewa Deri	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL	
onun için	serba	[serba]	serva	[serva]

Tab. 74 Edat Bağlaçlarda V, b Değişimi

2.6.1.3.Z, s Değişimi

Türkçe	Dewa Deri	İPA	Xelifon	İPA
Lehçeler	KL		GL	
sanki	seke	[seke]	zega	[zege]

Tab. 75 Edat Bağlaçlarda Z, S Değişimi

2.6.2. Ünlülerde Ses Değişimleri

2.6.2.1. Ünlü Daralması (Breaking):

Türkçe	Xelifon	İPA	Dewa Deri	İPA
Lehçeler	KL		GL	
yine	onca	[ondʒa]	unca	[undʒa]

Tab. 76 Edat, Bağlaçlarda Ünlü Daralması

SONUÇ

Yazılı edebiyat geçmişinin çok eskiye dayanmadığı Zazacada bulunan ses ve söyleyiş farklılıklarının incelenmesi, geleceğe dair verisi kaybolan bu dil için son derece önemlidir.

Bu çalışmamızda altı ayrı yöre ve birbirinden uzak Zaza yerleşim yerlerinin ses farklılıkları konusu incelenmiştir. İncelemesini yaptığımız altı yöre ağzının telaffuz şekli tam manasıyla karşılık bulsun diye her bir yöreden bir veya ikişer sözlü hikâye örneği de aldık. Bu yerleşim yörelerinde görüldüğü üzere; aynı kelimenin birbirinden farklı söyleniş şekilleri bulunmaktadır. Bu farklılıklar dilde, kimi zaman derin olmasa da bir ayrılık getirirken; kimi zaman da ufak ses farklılıklarından ibarettir. Ele aldığımız köyler ve bir de ilçe merkezi olan: Bingöl Xelifan, Az; Diyarbakır Eğil, Hâsno; Tunceli Paxê Havigi; Sivas Dewa Deri yöreleridir. Bu ağızlarda gördüğümüz üzere; ses değişimleri hep bir sistem dâhilinde ilerlemektedir. Şöyle ki bir ağızda sıkça *o* sesi kullanılıyorsa muhtemel diğer kelimelerde *o* sesi kullanılacaktır. Veyahut *ue* arası bir ünlüye rastlanması halinde diğer kelimelerde de aynı sese rastlanması kuvvetle muhtemeldir. Bu da gelişigüzel yapılanma olmadığını dolayısıyla o ağzın karakteristik yansımalarını bize göstermiştir. Ağızları ağız yapan kendine has fonolojik bir çerçeve çizen bu yapılar, dilin gelişigüzel değil de sistemler çerçevesinde değişim geçirdiğini gösterir. Bir ağzın ses sisteminde baskın olan sesin belirlenmesi sonrası o ağızdaki diğer kelimelerde az çok tahmin yapılabilmektedir. Örneğin Hâsno mıntıkasında isimlerde ünsüz harfler başlığı altında *ew* sesi baskınken; buna karşılık Halifan(Xelifon) mıntıkasında *o* sesinin, daha baskın olduğu görülmüştür. Bu da o yörelerdeki temel seslerin düzenini göstermektedir.

Zazacada sistemli ses değişimlerinin yanı sıra sistemsel olmayan ses değişim durumları da görülebilmektedir. İncelediğimiz ağızlar içinde bazı ses değişimlerinin belirli bir kalıba oturtulamadığı durumlara da rastlayabilmekteyiz. Bu rastlantılarla beraber dilin fonolojik yansımalarının tümü, ağızların ses ve söyleyiş farklılıklarının aynasını gözler önüne serer. Bu bağlamda ele alınan bu çalışmamızın, mukayese yöntemi kullanılarak elde edilen sonuçlarının, sonraki çalışmalara basamak olarak kullanılarak bu ve benzeri alanlarda çalışma yapacaklara veri olanağı sağlayacağını umut ediyoruz.

KAYNAKÇA

AHANOV, Kaken, *Dilbilimin Esasları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

ARATEMÜR, Yaşar “Arkaik Kaynaklardan Modern Kaynaklara Zazaca ve Zazalar”, *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2011, s. 229.

ARSLAN, İlyas “Zonê Zazakii”, *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Munzur Üniversitesi Yayınları, Tunceli 2018, s. 56.

AYDIN, Hasene “Dilde En Az Çaba İlkesi Üzerine”, *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, Nobel bilim ve Araştırma Merkezi Yayınları, 1-6, 2011.

BEKİ, Abdulaziz, “Filolojik Açından Zazaca’nın Yapısı”, *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2012.

BUTASIM, Nebi, “Behistun Anıtında Geçen “Zazana” Kelimesine Dair Eleştirel Bir Yaklaşım”, *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Mayıs, Bingöl 2011, s.466.

CANPOLAT, Musa, *Zazaca- Türkçe Sözlük*, Can Matbaacılık, İstanbul 2006.

COMRIE, Bernard, *Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, (Çev. İsmail Ulutaş) Hece Yayınları, Kasım 2005.

CRYSTAL, David, *Dillerin Katli*, Profil Yayınları, İstanbul 2010.

ÇAĞLAYAN, Ercan, *Zazalar Tarih Kültür ve Kimlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016.

ERGİN, Muharrem, *Türk Dil bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul 2009.

ERGİN, Muharrem, *Türk Dilbilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul 1998.

GİPPERT, Jost “Die Historische Entwicklung der Zaza- Sprache”, *In Ware: Péseroka Zon u Kulturê ma: Dımılı- Kırmanc- Zaza*, 1996.

GÜLENSOY, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

GÜLİSTAN, Demir, “Muttersprache Zaza Warum ist Zaza als Sprache bedrocht”, Hochschule Fulda, Lisans Tezi (çev. Hüseyin Çağlayan), Temmuz 2015.

- GÜNAY, V. Doğan, *Dil Ve İletişim*, Papatya Yayıncılık, İstanbul 2013.
- JACOBSON, C. M., *Zazaca Okuma- Yazma El Kitabı*, Tij Yayınları, İstanbul 2009.
- KARAAĞAÇ, Günay, *Dil bilimi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- KARAAĞAÇ, Günay, *Türkçenin Ses bilgisi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2010.
- KAYA, Ali “Tarihte Zazalar ve Zazaca”, *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2012, s. 102.
- KESKİN, Mesut “Zazaca Üzerine Notlar”, *Herkesin Bildiği Sır: Dersim*, Derleyen: Şükrü Aslan, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 221- 240.
- KESKİN, Mesut “Orta ve Eski İrani Dillerin Zazacaya Tuttuğu Işık”, *II. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2012.
- KESKİN, Mesut “Zaza Dili”, *Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2015, s. 96.
- KESKİN, Mesut “Zazacadaki Alfabe Sorununa Bir Bakış ve Çözüm Önerisi”, *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 13- 14 Mayıs Bingöl 2011.
- KIRAN, Zeynel ve Ayşe, *Dilbilimine Giriş*, Seçkin Yayınları, Ankara 2010.
- KOCAMAN, Ahmet, *Dilbilim Temel Kavramlar Sorunlar Tartışmalar*, Dil Derneği Yayınları, Ankara 2006.
- KORKMAZ, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- KÖNIG, Werner Briddgiete “*Features of Bilingualism in the Zaza Community*”, Philipps University Marburg, Marburg 2007.
- KÖNIG, Werner , “Dilbilimde Temel Eser Olarak Dil Atlasları”, *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Mayıs Bingöl 2011, s. 46.
- MALMİSANIJ, Mihemed, *Kürtçede Ses Değişimi*, Vate Yayınları, İstanbul 2013.
- PAMUKÇU, Fahri, *Gıramerê Zazaki*, Tij Yayınları, İstanbul 2001.
- PAUL, Ludwig “Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies, *The position of Zazaki among West Iranian languages*”, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1998.

SAUSSURE, Ferdinand de, *Genel Dilbilim Dersleri*, (Çev. Berke Vardar), Multilingual Yayınları, İstanbul 2001.

SELCAN, Zülfü, *Grammatik Der Zaza Sprache: Nord Dialekt*, Wissenschaft & Technik Verlag, Berlin 1998.

SELCAN, Zülfü, “Zaza Dilinin Tarihi Gelişimi”, *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2011.

SELCAN, Zülfü, “Zazaca Alfabe ve Alfabetik Sıralama”, *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2011, s. 263-264.

ŞUKÛN, Ziya, *Farsça- Türkçe Lûgat II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996.

TOSUN, İbrahim, *Ardahan İli Ağızlarının Ses ve Şekil Özellikleri*, Payda Yayıncılık, Ankara 2016.

TURGUT, Harun, *Zazaca Dilbilgisi*, Tij Yayınları, İstanbul, 2009.

ÜÇOK, Necip, *Genel Dilbilim*, Multilingual Yayınları, İstanbul 2004.

ZİLAN, Bilal, “Tarixê Xonamekerdişê Kırdan”, *II. Uluslararası Zaza Dili Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Mayıs 2012, s. 385.

Dijital Kaynakça

ARSLAN, İlyas *Verbfunktionälitat und Ergavität in der Zaza- Sprache*, http://docserv.uniduesseldorf.de/servlets/DerivateServlet/Derivate39270/Arslan_Dissertation_Submit_Bib_A1.pdf (21. 04. 2018)

<https://ipfs.io/ipfs/Qme2sLfe9ZMdiuWsEtajWMDzx6B7VbjzpSC2VWhtB6GoB1/wiki/Zazaca.html> (07.05.2018)

KESKİN, Mesut “Zazacanın İrani diller arasındaki yeri ve özellikle Dersim’de olan durumu ve yarını”, <http://www.zazaki.de/turkce/makaleler/keskin-zazacaininyeriveyarini.pdf> (09.04.2018)

KÖNİG, Güray Çağlar “Toplum Dilbilim Açısından "Dil" Ve "Dil Türleri "Kavramları Üzerine”, <http://dad.boun.edu.tr/download/article-file/303053> (01.05.2018)

SELCAN, Zilfi “Zaza Ulusal Sorunu”, <http://zilfiselcan.net/> (16.05.2018.)

https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Zaza_DialectsMap.gif (12.04.2018)
<http://www.tdk.gov.tr> (10.10.2018)

KAYNAK KİŞİLER LİSTESİ:

No.	Ad- Soyad	Doğum Tarihi	Doğum Yeri	Mesleği	Öğrenim Durumu	Tablo listesi	Masal Numarası
1.	Ali Ekber Büyüктаş	1961	Tunceli/ Babaocağı köyü	Memur	Önlisans	Tab. 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 23, 26, 30, 31, 37, 40, 41, 42, 85.	2
2.	Bedriye Cebba	1941	Karlıova/ Halifan	Ev Hanımı	Yok		6
3.	Hanım Kurtaran	1961	Karlıova/ Halifan	Ev Hanımı	Yok	Tab. 5, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 31, 32, 33, 34, 35, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77.	
4.	Havva Polat	1989	Diyarbakır/ Eğil	Öğretmen	Lisans	Tab. 13, 19, 22, 27, 30, 32, 33, 37, 48, 53.	
5.	Leyla Burakgazi	1963	Bingöl/ Merkez	Ev Hanımı	İlkokul		3, 4
8.	Sait Şenol	1966	Kangal/ Dere köyü	-	İlköğretim		1
6.	Mehmet Aydın	1940	Karlıova/ Halifan	Emekli	İlkokul		5

7.	Tahir Karakaş	1977	Kangal/ Dere köy	Akademisyen	Doktora	Tab. 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 42, 43, 44, 47, 50, 56, 57, 63, 64, 65, 68, 69, 72, 75, 76, 77.	
8	Ali Topkaya	1968	Diyarbakır/ Çermik/ Hasno	Öğretmen	Lisans	Tab. 72, 74.	7

EKLER

Ek. 1: Zaza Dilinin Fonetik Alfabeti:

Harf	IPA	kuzey	güney	ses	Artikülasyon	Örnekler
A a	[a]	+	+	+	open, back, unrounded	asme 'ay'
B b	[b]	+	+	+	plosive, bilabial	bervi 'şahit'
C c	[dz]	+	-	+	affricate, alveolar	cor 'yukarı'
	[dʒ]	+	+	+	affricate, palato-alveolar	cêr 'aşağı'
Ç ç	[tʃ]	+	-	-	affricate, alveolar	çıla 'lamba'
	[tʃ̣]	+	+	-	affricate, palato-alveolar	çêneke 'kız'
Ç̣ ç̣	[tʃ̣ʰ]	+	-	-	affricate, ejective	çem 'ırmak'
	[tʃ̣ʰ]	+	-	-	affricate, ejective	çıraene 'gıcırdamak'
D d	[d]	+	+	+	plosive, alveolar	dest 'el'
E e	[ɛ]	+	+	+	open mid, front, unrounded	estene 'atmak'
Ê ê	[e]	+	+	+	close mid, front, unrounded	dês 'duvar'
F f	[f]	+	+	-	fricative, labio-dental	fek 'ağız'
G g	[g]	+	+	+	plosive, velar	gule 'gül'
H h	[h]	+	+	-	fricative, laryngal	hengure 'üzüm'
Ḥ ḥ	[ḥ]	-	+	-	fricative, pharyngal	heş 'ayı'
I ı	[ɨ]	+	+	+	close, back, unrounded	tıvar 'güven'
İ i	[i]	+	+	+	close, front, unrounded	ıqrar 'yoldaşlık'
K k	[k]	+	+	-	plosive, velar	kal 'pişmemiş'
Ḳ ḳ	[ḳ]	+	+/-	-	plosive, ejective	qal 'yaşlı'
L l	[l]	+	+	+	lateral, alveolar	lew 'dudak'
M m	[m]	+	+	+	nasal, bilabial	meşe 'fare'
N n	[n]	+	+	+	nasal, alveolar	nast 'tanıdık'
O o	[o]	+	+	+	close mid, back, rounded	olvoz 'arkadaş'
P p	[p]	+	+	-	plosive, bilabial	poır 'saç'
P̣ p̣	[p̣]	+	+/-	-	plosive, ejective	puği 'dişeti'
Q q	[q]	+	+	-	plosive, uvular	qor 'bacak'
R r/	[r]	+	+	+	trill, alveolar	radon 'radyo'
Ṛ ṛ	[ṛ]	+	+	+	apikal, alveolar	bir 'orman'
S s	[s]	+	+	-	fricative, alveolar	sare 'kafa, baş'
Ş ş	[ʃ]	+	+	-	fricative, palatoalveolar	şêne 'göğüs'
T t	[t]	+	+	-	plosive, alveolar	tüye 'dut'
Ṭ ṭ	[ṭ]	+	+/-	-	plosive, ejective	tüye 'baykuş'
U u	[u]	+	+	+	close, back, rounded	sur 'kırmızı'
Ü ü	[y]	+	+/-	+	close, front, rounded	cüamerd 'adam'

V v	[v]	+	+	+	fricative, labio-dental	vore 'kar'
W w	[w]	+	+	+	approximant, bilabial	welat 'ülke, memleket'
X x	[x]	+	+	-	fricative, velar	xanıme'hanım'
Ẃ ẃ	[ɣ]	+	+	+	fricative, velar	ẃezale 'ceylan'
Y y	[j]	+	+	+	approximant, alveopalatal	yar 'yar'
Z z	[z]	+	+	+	fricative, alveolar	zan/zon 'dil'
Ȥ ȥ	[ʒ]	+	+	+	fricative, alveopalatal	ȣia 'kuru'

Ek. 2: Masallar

1. BIZA KOLE¹¹⁹

(Zu luye esta zu ki kole biza esta.)

Şöana lewe yêni, yêni ra vana ke yêni ow bîdê mî. Biyeri çayîrê ow kerî, çayîrê vaş bîderê mî, çayîrê vaşvî kewî bî, mî vaşvî derg bî, vaş bîderê mî bêri, koli derî, kole mîrd bî şît bîdê bêri pîr derî, pîre dime mî bîdero.

Yêni düşmüş benu vano:

- Hîhhh Nêdon.

Vano:

- Kênaya padişah biya mî ser bireqesnê.

Şöane lewe kênaya padişah vana kênaya padişah hal mesela na na. Va şîma biye mî yêni ser bireqîsê yêni ow bîderime, ow bêri çayîrê derî, çayîrê vaş xu zof u, vaş biyer kole dê, kole xo mîrd kerî, şît bîderime, pîrî derî hal mesela ayrı qesêy kena. Kêney padişahîk vana:

- Ma ki qebul nêkem zu şartê ma esta çünki vanu qobîr ma çîni.

Qobîr ma çîni şüana lewe terzi, terzi ra vana terzi hal mesela na na. E zemon şîma qobîrî bî derzi ez bêri kênay padişah pîra cerî xo bîxemelnê biyerê yêni ser bireqîsê.

Terzi vano:

- Ser çî ê mî dölêpi kena. (A şanke de nîka zê suko dê, çatî çîno, suro berdene sîmer, sîmer kerdene şîlike vore, sîmer kerdene loxî kerdene nuana her bine pêt huna dölêpi kerdene). Şo u vaş biya eke şîlli vorese ser ê mî lox ke, ez qobîrî bî derzi kêno bîxemilnê.

Şöne merêkî, merêki vana ke:

- Ez ik nêdon.

Mereke ra vana ke tu yi çî vana dêsîm estuna mî waxto warî gîno, estuna mî kî gîna ware se ez çîto sîmer tu diyîrî?

Şöna karkerdî ro vana:

¹¹⁹ Sait Şenol, 1966, Okuma Yazması Var, Serbest Meslek, Kangal/ Dere Köyü, 10. 05. 2018.

- Hal mesela na na biyeri na mereke vırazi re mereke simer bıderime, biyere terzi ser loxe kerı, dölepi xo bibırı, biyerü kênon bıxemelime.

Velhasıla işçi, karker vanê ke:

- Tı ki ma mird ke, ana işte nayino ra kergo ra vana kergey qut wazeni oncia ciniya

kokıma ra vana cini kokımo dani cı hako dano karkeri danı işçi re yi u hako pozeni yeni dêsanê mereke vırazeni, merék kênı sağlam keni qayım, merekek simer dana cı simer bena terzi ser ina luye hin çira bena şilli vorena lox kena dölepi terzi bıırını. Terzi yenu kenay padişah xemelnenu, qoburu danı pıra yêni ser reqesini, yêni ki ow dano cı ow beni çayire ow kenu, çayır werte dı hırı roz de hin benu qewı benu derg bena rındek sir mıstık bile vezini tii, (ma u sir mıstık kerdeni wertê non ma werdeni inka weş bi feqiri bi u sıruda aca ra hire ser ra raviyêr) vaş bena dana kole, roz bı roz bena tole şıt u xo benu zof benu rınd, pire döşena döşena vana ha şıtê mı biyê tamam vana:

- De biyê! Ez dime tu bıde tu deri.

Lüye hondê ke guriya şuana yêni, şüana mereke, şüana terzi hondê ke fetelina, pirek roz bı roz dıma ay ke u rındêk, hinu xemelna, hinu kerd rındêk. La lüye kurnaza ret nêvındena, dime xo kena pa dime da rındek sona werte hawalanê xo, şına werte bıf de fetelina lüye yeni vana Wakıle in çı dımu vato tu ça ra ke u rındêk vana ki:

- Qe pers mekeri vana ez şiyu koyt bıne cemedi zu şew bıne cemed vezıyo amê dımê mı on dê bıyu rındek, lüyê, şınu xo erzene bıne cemed şınu piyr xenekio.¹²⁰

¹²⁰ Türkçeye çev. (MB): ‘Koçsuz Keçi Çeşmenin yanına gider der ki çeşme bana su ver. Çayırı sulayım, çayır ot versin, çayırın otu yeşersin, uzasın, ot versin, koçsuz keçiye verim, keçi süt versin, doysun götürüp yaşlı kadına veriyim, yaşlı kadın kuyruğumu versin. Çeşme düşünür der ki: -Hayır veremem. Padişahın kızlarını getir önümde dans ettir.

Tilki gider padişahın kızlarının yanına meseleyi anlatır. Siz gelip çeşmenin üzerinde dans edin, çeşme su versin, suyu götürüp çayıra veriyim, çayırın otu fazlaşsın, otu alıp keçiye veriyim, keçi kendini doyursun, yaşlı kadına veriyim. Padişahın kızları der ki: -Biz de kabul etmeyiz bir şartımız var. Çünkü bizim ayakkabımız yok.

Tilki terzinin yanına gider. Terziye meseleyi anlatır. Terzi der ki: -Ben size ayyakkabıları dikeyim, padişahın kızlarına giydireyim, kendilerini süsleyip çeşmenin yanına gelip dans etsinler. Terzi der ki benim tavanım damlıyor. (O zamanlarda, şehirlerde, top) Git ot getir,

2. PEPUK¹²¹

Wextê vire de zu lazêk ve zu çêneka biyê, mua nayino merda. Piyê nayino uza ra têpiya şiya zu çinika bin arda. Dêmara nayino rınd davranmîs nêbiya. Her waxt hêrediya pıra nun cı nêdo. Nêç veysaniye haq ra yalvarmîs biyê. Dua nayino haq de qevul biya. Mangê de nayino biya her zaman nayinê rê çeşit çeşit nun kerdi hazır. Dıma, dı domanê ay cinike biye, yê domenê xu yino çiyoy rınd do cı, hama domanê aye her waxt pêrsa biye domanê bini ra pers kerdo sıma çik weni hondê rindiye, Yüno vato:

- Welekê tı dana ma, ma ay weme.

Uza ra têpa ra kova cenî söni kengaro, kengaro kenî top erzenî zefer kova, binê kova lonabiyayiwi cıra gınê waro cı nêbiyi. Sonde ke cerena ra ke bêre çê çika kerdi top. Dıma ra ke kengaro qeyta tey nêmendê wau xo ra vano piyere tu werdi.

Wayıc vato:

- Mı nêwerdê. Eke yumu nêbena zefer mı rake tey niade.

eğer ki yağmur yağarsa tavanımı onar. Bende ayakkabıları dikeyim kızları süsleyeyim. Tilki yemliğe gider. Yemlikte der ki:

-Ben de vermem. Benim duvarlarım yıkılmış, sütunlarım yıkılsa ben nasıl sümer vereyim sana?

Tilki gider işçilere der hal mesele böyleyken böyledir gelin bu yemliği tamir edin, yemlik bana sümer versin, gidip terzinin tavanını tamir edeyim, damlayan yer kesilsin, gidip kızları süsleyeyim. Velhasıl işçiler de derki:

-O zaman sende bizi doyur.

Tilki bu sefer de tavuklara gider tavuklarda yem ister. Yaşlı kadınlardan yem ister yaşlı kadınlar yem verir, yemleri tavuklara verir. Tavuk yumurta verir, yumurtaları işçilere götürür. Yumurtaları pişirir işçiler yerler. Yedikten sonra yemliğin duvarlarını sağlamlaştırırlar. Yemlik tilkiye sümer verir. Sümeri götürür terziye, yağmur yağar ve terzinin çatısını tamir eder. Terzi ayakkabı diker padişahın kızlarını süslerler. Padişahın kızları çeşmenin önünde dans ederler. Çeşme su verir, suyu çayıra verir, çayır iki üç gün için de yeşillenir, uzar sarımsak otu bile çıkar. (Biz bundan on üç yıl önce fakirlik zamanlarında bu çıkan sarımsak otunu ekmeğin arasına koyar yedik tadı çok hoş ve güzeldi.) Otu alıp keçiye götürür, keçi günden güne semirir sütü fazlalaşır. Yaşlı kadın sağır sağır der ki:

-Evet, işte sütüm tamamlandı. Tilkiye der ki gel sana kuyruğunu geri vereyim.

Tilki o kadar çok çalışır gider çeşmenin yanına, gider yemliğe, gider terzinin yanına o kadar dolaşır. Tilki kurnazdır rahat durmaz gider arkadaşlarının yanına kuyruğunu gösterir. Arkadaşları der ki kardeş ne yaptın da kuyruğun bu kadar güzelleşti. O da derki:

-Hiç sormayın ben gittim gece boyunca buzun içinde bekledim baktım ki kuyruğum o kadar çok güzelleşti ki.

Diğer tilkiler gider kendini buzun içine atarlar. Tilki gider bakar ki hepsi boğulmuş.'

¹²¹ Büyüктаş, Ali Ekber, 1961, Okuma yazması var, Memur, .Tunceli / Babaocağı Köyü, 07.06.2017.

Uza ra têpa zefe wau xo kenu ra kî tey niadano. Wau xo toa nêwerdu. A deqa de waya xo mirena, no nafaç mahcup benu, sonde çitur şiyêr dewe çitur riye milletê niadine. Têpa biya pepuk lêe dara ke lêe mezela birêy xo da ništa awa wendo, sondê ke çê nêşiya, millet meraq kerdo, kata şî? Sêwi? Ça nêamey ? Dîma dewîz sônî niadene ke nêvinine, niadaene ke veng yeno sone lewe ke biya pepuk ništa darî ra wanena.

Pepoo

Çeko

Kam kerd

Mî kerd

Kam kîst

Mî kîst

Kam şût

Mî şût

Ax! Ax! Ax!

Uza ra tepiya zerre wau kenu ra ke tey niadene ke

Bîra wau xo ra vano:

- Ala biya niaderime çîka kerdi top.

Bîra niadano ke kenger qeyta tey nêmende. Wau xo ra vatu:

- Pêro to werdi.

Way îc vato:

- Mî nêwerdi. Eke yumu nêbena zerre mî rake ey niade.

Uza ra tepiya zerre wau kenu ra te niadene ke wau xo taa nêwerdu. O deqey de waya xo mirena, no nafaç mahcup benu, sonde çitur şiyê dewe çitur riye milletê niaderinire. Ayê de vano haq ra negar viyenê az nîka jie phepuk buaneni gîle ko vejyeni.

Pepuu

Çeku

Kam kerd

Mı kerd

Kam kişt

Mı kişt

Kam şüt

Mı şüt

Ax! Ax! Ax!¹²²

3. H̄AS U H̄US

H̄as u H̄us çolık ra şı İstanbuel. Gueyg hê şın almunya ay şew otelid kun. Ser say di yê kornê vapur cenena. Has Hus ra vun:

- Wırz lez gay ma ho quyên.

3. MALAY MATUN¹²³

Malay matun¹²⁴ hot hew vêv yı bi. Tenciri gêrm nun ser. Her yo vêv yena yo çêng sual erzena te. Ben hot hew çeng sual. Mallaz wurzên soll xu erzên miyın gêrm. Vêv vun malla tu seke? Wı vun:

¹²² Türkçeye çev. (MB): ‘Eski zamanlarda bir oğlan ile bir kız çocuğu varmış. Anneleri ölmüş. Babaları başka bir kadınla evlenmiş. Üvey anneleri onlara iyi davranmıyormuş. Her zaman sinirlenip onlara yiyecek vermiyormuş. Açlıktan Allah’ a yalvarmışlar. Onların duası Allah tarafından kabul edilmiş. Bir inek her vakit onlara çeşit çeşit yemekler hazırlıyormuş. Ondan sonra üvey annenin iki çocuğu olmuş, onlara hep lezzetli yiyecekler veriyormuş. Fakat buna rağmen çocukları hep perişan görünüyormuş. Üvey evlatlarına sormuş siz ne yiyorsunuz da bu kadar iyi görünüyorsunuz. Onlar da demiş ki:

-Senin bize verdiğin külü yiyoruz.

-Ondan sonra kova alıp kenger toplamaya gitmişler. Kengerleri toplayıp kovaya atıyorlarmış. Yalnız kovanın içi delikmiş kovadan aşağı dökülüyormuş, bunlar farkına varamamışlar. Akşam eve dönerken kardeşi demiş ki:

-Getir bir bakalım ne kadar toplamışız.

Erkek kardeş bakmış ki kovada hiç kenger kalmamış. Kız kardeşine demiş ki:

-Hepsini sen yemiş olmalısın.

Kız kardeşi de demiş ki:

-Ben yemedim. Eğer ki bana inanmıyorsan aç karnımı bak.

Erkek kardeş, kız kardeşinin karnını yarıp bakmış ki kardeşi hiçbir şey yememiş. O esnada kız kardeşi ölmüş, o anda mahcup olmuş. İçinden demiş ki akşam köye hangi yüzle gideyim ve milletin yüzüne nasıl bakayım.

-Allahtan dileğim bir Pepuk kuşu gibi ötüp dağın zirvesine çıkmak. Ve bir Pepuk kuşu olmuş.’

¹²³ Leyla Burakgazi, 1963, Okuma yazması var, Ev Hanımı, Üç Yaka (Az) Köyü, 13.06.2017.

¹²⁴ Bingöl merkeze bağlı Balpınar (Metan) köyüdür.

- La gêrm zaten nêweryên mız sual xu eşt de.¹²⁵

4. KONZON KESK¹²⁶

Têy konz est sarê yın kesk von ma neslê peyxımberyê, o rozek luy şına ser yo tumê dew. Oniyena barbara dikya ho von, dik yakalamış kena. Vona:

- O çı tı vaten mı neslê peyxımbere konz vat mı neslê peyxımbere konz von mı doğrı vat ez zuron nêkena. Von Şahat mı est.

Luy bena şa vona de ıka şın şahadon xuj on ez hem dik wena hem aynon wena. Dı hew tonziyon pera finena xu dıma u yena bena nizdi. Luy kota qulê xu luy oniyena tonzi hay dimê eg bier luy ken parçı parçı. Luy qıyrena vona:

- Temom temom mı qebl kerd. Şahat tu est tı doğrı vat. Va pê nêyer mı nêwer.¹²⁷

5. PIZLIK¹²⁸

Rozek est rozek çin. Yo pizlik ben. Nomê lazık Pızlık u, Piya hewalon xu ra şın kolıyon don ari. Von:

- Pızlık dê bê kolıyon bıd ariy. Ma xur non xu ken tê şın ko ra non wen.

¹²⁵ Türkçeye çev. (MB): Hasan Hüseyin
'Hasan ve Hüseyin Bingöl'den İstanbul'a giderler. Almanya'ya gitmeden o akşam otelde uyurlar. Sabah olur vapur kornası çalar. Hasan Hüseyin'e der ki:
-Kalk çabuk öküzmüz bağırıyor.'

Metan İmamı

'Metan köyünün imamının yedi tane gelini varmış. Bir tencere sıcak çorba ocağa bırakmışlar. Her bir gelin gelip bir avuç tuz atmış çorbanın içine. İmamda kalkmış ayakkabısını atmış içine. Gelinler demiş ki:

-İmam sen ne yaptın?

İmam da demiş ki:

-Çorba zaten içilmeyecekti ben de ayakkabı mı içine attım.'

¹²⁶ Aydın, Mehmet, Halifan Köyü, 1940, Okuma yazması var, İşçi. Bingöl/ Halifan- 07.06.2017.

¹²⁷ Türkçeye çev. (MB): 'Birkaç kaz varmış başları yeşilmiş, derlermiş ki biz peygamber soyundan geliyoruz, bir gün tilki köyün bir tepesine çıkmış. Bakmış ki horozlar çığlık çığlığa ötüyo, horozu yakalamış. Demiş ki:

-Sen peygamber soyundan geldiğini iddia etmişsin.

Kazlar da demiş ki:

-Evet, ben doğru söyledim yalan söylemiyorum. Şahitlerim var.

Tilki çok sevinmiş şimdi gidecek şahitlerini getirecek, hem horozu hem de diğerlerini yiyeceğim diye düşünür. İki tazı peşine takar yaklaşıp. Tilki yuvasına girer bakar ki tazı arkalarında eğer gelirse onları da paramparça eder. Tilki bağırır der ki:

-Tilki onlar onu yemesin diye tamam, tamam biz kabul ettik. Şahidin var doğru söyledin.'

¹²⁸ Bedriye Cebba, 1941, Okuma yazması yok, Bingöl/ Halifan, 25.07.18

Von:

- Wulle ez non nêwena.

Koliyon xu don ari. Von Pızlık dê hayde bê ma şın key. Pızlık von:

- Wulle e nêyena key, kom non mı werd o koliyon mı biyer.

Koliyon yı gen şın rêyi ra şın. Pızlık oniyen pa cê ko duko bari ceyk vezyên. Pızlık von:

- Ez şına uza.

Yın piyr şın kêy. Pızlık don ra şın oniyên. Yo pir ha ver adırda. Yo pıxeri adır kerd we, pir ha verda. Pir von:

- Tı ça, tı xêrya? Nomê tı çıto?

Von:

- Nomê mı Pızlık u. Cıllun mı rak ez kona ra.

Pir wurzena we satorê xu seqnena. Vona ez sarı bıbrn. Oniyên pa Pızlık ho nalen.

Von:

- Pızlık qırbon çı ra tı nalen?

Pızlık von:

- Wulle zeşe mı zaf helaw wazena.

Pir wurzena cır helaw pozena, dona cı helaw xu wen. Pızlık kon ra qesta xu non hon.

Pir rêyna kardê xu kena tuz vona ez sarı bıbrn. Pızlık rêynê nalen. Pir vona:

- Qırbon çı ra tı nalen?

Pızlık von:

- Daye zeşe mı oka serdın wazenu. Şiyer ver çır ra mır oka serdın biyar.

Pir wurzena we oka serdın. Pızlık wurzen we lê yê xu ken ser adırda, okê xu ken de,

gırnên pê berız yo çalê xu vırazên, Pir yena, Pir siyın ber kena a. Pir kona zeşe a çal,

Pızlık oka gıryayı qeldên ser Pir, Pir kışen, kêy Pızlık ır monên.¹²⁹

¹²⁹ Çeviri: Türkçeye çev. (MB): Pızlık

‘Bir varmış bir yokmuş Bir Pızlık varmış. Çocuğun adı Pızlıkmiş. Arkadaşlarıyla birlikte odun toplamaya gitmiş. Ona demişler ki:

-Pızlık gel odun toplayalım yiyeceğimizi de toparlarız o tepede beraber yeriz.

Demiş ki:

-Ben yemek yemiyorum.

Yakacak odunları toplamışlar. Demişler Pızlık hadi eve gidelim

Demiş ki:

-Ben eve gelmiyorum.

Onlar da demiş ki neden gelmiyorsun. Demiş ki:

-Kim yemeğimi yemişse yakacak odunları da o toplasın.

Onlar yakacak odunları toplamışlar. Odunları toplamışlar yolda Pızlık bakmış ki uzaktan bi ince bir

6. CUWIYAYIŞÊ ‘ALİ¹³⁰

Ma laze ma heyate ma vêri boll zoribê. Ez şıma rê zu fin qisêy keney şıma goş mı nidanê ama. Waxta babay ana piya ma şı peman ser se huna vera wesari ma şı kamyon ardên kêvêr ver ma çınay mınay xu piyru bar kerdê zu fin ma xu ra manga girowtêne têy pere çinebi se ma bız girowtê berdê. Ma çınay xu bar kerdenê huna hırı çahar kêye ma şı peman ser şare mı huna hete Silvan ya şın uza vatên Kêypoll nizan se vate cı re. Şın uja bırayê Mirkat ma una xevityayi sebi. Mı di una qıriyn gunay yınan sero.

Bêre bêre mirkat fatısyı ma vazdayım şımı mı va:

- Se bı u laa?

Inêy kuy werda kuy şıya boğaz yı cı. Neyse ana girowt gışt mışt una kerd qır de cı aa kuyê fek ra vetê lazek amê xo. Aynı a serr zu manga ma bi boll xuysuz bi. Lıngi zı peyin hurdika gıredayı bi bıheynd doştê. Ama şıte cı rındı bi manga yi ci rındıbi.

duman yükseliyormuş. Pızlık oraya gitmek istemiş. Demiş ki:

-Ben oraya gideceğim.

Yanıdakiler evlerine dönmüşler. Pızlık tek başına ilerlemiş. Bir yaşlı kadın ateş yakmış ateşin önünde duruyormuş. Yaşlı kadın demiş ki:

-Sen nereden geldin? Senin adın nedir?

Diye Pızlık'a sormuş. Pızlık adını söyledikten sonra yaşlı kadına demiş ki:

-Yatağımı ser de uyuyayım.

Yaşlı kadın kalkmış yatağını sermiş. Yaşlı kadın kalkmış satırını bilemiş Pızlığın başını satırla kesmeye niyetlenmiş. Pızlık bu durumu hissetmiş ve inlemeye başlamış. Yaşlı kadın demiş ki:

-Pızlık kurban neden inliyorsun?

O da demiş ki:

-Canım çok helva istiyor.

Yaşlı kadın kalkıp ona helva pişirmiş. Pızlık helvasını yemiş. Pızlık yalandan uykuya dalmış. Yaşlı kadın tekrardan bıçağını bilemiş başını kesmeye niyetlenmiş. Pızlık yeniden inlemeye başlamış. Yaşlı kadın demiş ki:

-Kurban neden inliyorsun?

Demiş ki:

-Anne canım çok soğuk su istedi. Git çeşmenin önünden bana soğuk su getir.

Yaşlı kadın soğuk su getirmeye gitmiş. Pızlıkta bu durumdan istifade edip kalkmış, bir kazan su ateşin üzerine bırakmış kaynatmış, kapının arkasında da bir çukur hazırlamış. Yaşlı kadın nasıl ki içeri girmiş, çukurun içine düşmüş, sıcak suyu da kadının üzerine dökmüş ve kadını öldürmüş, ev Pızlık'a kalmış.⁷

¹³⁰ Ali Topkaya, 1968, Lisans, Memur, Çermik Bademli(Hasno), 17.07.2018

Tayn un pay çekerdeyi bi nêwerdenebi pay cı dayi anayro mı wesari de tepişte. Aynı a manga mı wesar cı tepistê berdên una zı waya ma bi una peman bi çırayna. Ez tuk u teyna kes çinê bi yani sekerdê kerdê heta şan mı çıraynayi mı girowtê ardê. Şan amê şıt boll bı se ana vatên:

-Wulle aferin qê unae manga re manga êr weş çerewa.

Egê manga şıt têt çinebise vat tu ewro sekerd tu nê çıraynawa manga veyşana meşte fina ber cayna tiya meb. Bê mı kes çinê be ma mektew ji wendê wendiş hekkaten lazimê ma rê, çinê nê wanêm, bê wendiş çare ma çino. Ma bi wanem nê karê şarê.¹³¹

¹³¹ Türkçeye çev. (MB): ‘Oğlum bizim hayatımız eskiden çok zordu. Ben size bir kez konuşayım gerçi siz beni dinlemezsiniz ama yine de anlatayım. O zaman babam ve annem hep beraber pamuk toplamaya giderdik. Baharın başlarında gider kamyon getirirdik evin önüne paramız varsa bir inek eğer ki yoksa bir tane keçi alırdık. Eşyalarımızı toplar üç dört ev beraber taşırdık. Silvan tarafına gittik Kepoğlu bilmem ne diyorlardı oraya kardeşim Mirkat yeni doğmuştu çalışıyorduk.

Baktım ki bir bağırsız çağırış oldu. Dediler ki:

-Gelin, gelin Mirkat boğuldu. Koştuk yanına gittik.

Dedik ki:

-Ne oldu?

Bu kabak yemiş o da boğazına kaçmış. Neyse annem aldı parmaklarını boğazına soktu kabağı boğazından çıkardı çocuk kendine geldi. Aynı o yıl bir ineğimiz vardı fakat çok huysuz bir inekti. Arka ayakları bağlı bir şekilde sağılırdı. Ama sütü bol bir inekti. Hatta bir kez anneme vurdu. Aynı o ineği alırdım bir pamuk tarlamız vardı oraya götürür otlatırdım. Ben yalnızdım etrafımda bana yardım edecek kimse yoktu. Akşama kadar ne yapar ederdim onu otlatırdım akşam olunca eve götürürdüm. Sütü fazlaysa annem:

-Aferin ineğe iyi bakmışsın iyi otlatmışsın.

Eğer ki ineğin sütü azsa bana derdi ki sen bugün ne yaptın inek aç kalmış hiç otlatmamışsın bir daha oraya ineği götürme başka yere götür. Benden başka kimse de yoktu ben okul da okudum hakikaten okumakta gerekiyor. Niçin okumayayım, okumaktan başka çaremiz yoktu. Okumayayım da insanların işini mi yapayım?’